

גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה



גנזי קדם

שנתון לחקר הגניזה

כרך

יג

תשע"ז

העורך

י' צבי שטמפר

ועדת המערכת:

חגי ברשמיאי (האוניברסיטה העברית), מנחם בן-ששון (האוניברסיטה העברית),
ירחמיאל ברודי (האוניברסיטה העברית), י' צבי שטמפפר (האוניברסיטה העברית)

מועצת מערכת בינלאומית:

יעקב אלמן (אוניברסיטת ישיבה), ג'יימז דיאמונד (אוניברסיטת וטרלו),
נחמן דנציג (בית המדרש לרבנים באמריקה), מרק ר' כהן (אוניברסיטת פרינסטון),
מנחם כהנא (האוניברסיטה העברית), שרה סטרומזה (האוניברסיטה העברית),
מדרכי עקיבא פרידמן (אוניברסיטת תל-אביב), סטפן ק' רייף (אוניברסיטת קיימברידג')

עיצוב העטיפה והסדרה: דבורה ליפשיץ

עריכה לשונית: יחזקאל חובב

עריכת לשון אנגלית: מלוני שמירר-לי

הבאה לדפוס: אביחי גמדני

עימוד: יוגב ברדה

הדפסה: גאלה קדם דפוס בע"מ, קדימה, ישראל

הפקה: יהודית לובנשטיין ויצטום

בעטיפה:

Ms. CUL T-S 16.378

מודפס באדיבות מועצת המנהלים של ספריית אוניברסיטת קיימברידג'

נדפס בישראל

גנזי קדם מופק בידי מכון בן-צבי של יד יצחק בן-צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים
עבור פרויקט פרידברג לגניזה.

© כל הזכויות שמורות לפרויקט פרידברג לגניזה.

ISSN 1565-7353

מפעל משותף של The Friedberg Jewish Manuscript Society

ופרויקט פרידברג לחקר הגניזה.

להזמנות:

יד יצחק בן-צבי, ת"ד 7660, ירושלים 91076, bookstore@ybz.org.il

תוכן עניינים

חלק עברי

| | |
|----|---|
| 7 | דבר המערכת |
| | מקולמוסו של חננאל בן שמואל |
| 9 | דן גרינברגר, סטיבן באומן ונחם אילן |
| | מעין 'ספר המקצועות' למסכת בבא מציעא – שריד חדש מ'גניזת אירופה' |
| 25 | אנדריאס לנרד ושמחה עמנואל |
| | שפתיהם דובבות: תפילות מגניזת קהיר בסידורי ימינו |
| 39 | דליה מרקס |
| | תרומתם של שני טפסים מן הגניזה לזיהוי ענפי הנוסח של פרק יום הכיפורים בבבלי |
| 75 | רבין שושטרי |

חלק לועזי

| | |
|------|--|
| | הערות על פרטי הגדוניה שבכתובת מסטורא |
| 9* | יוליה קריבורוצ'קו |
| | עדות ערבית יהודית לפירושו של סלמון בן ירוחם למגילת רות |
| 53* | מייקל וכסלר |
| | מושב בית דין קראירבני במצרים במחצית המאה ה-11 |
| 95* | עודד זינגר |
| 117* | תקצירי המאמרים העבריים |



דבר המערכת

אנו שמחים להגיש את הכרך ה"ג של 'גנזי קדם: שנתון לחקר הגניזה'. השנתון נועד לשמש במה ייחודית למחקרי הגניזה, מתוך תקווה שהטקסטים מן הגניזות השונות המתפרסמים בו והמחקרים המלווים אותם יעשירו את לימודי היהדות המסורתיים והאקדמיים וכן את לימודי האסלאם.

בכרך זה בא לידי ביטוי מגוון תחומי הדעת שבגניזות: דן גרינברגר, סטיבן באומן ונחם אילן עוסקים בדרכי הפרסום של חיבורים במזרח במאה השתים עשרה כפי שהן באות לידי ביטוי בחיבוריו של חננאל בן שמואל, ובעיסוק של חננאל בשאלות היסטוריות אגב פרשנות התלמוד. אנדריאס לנרד ושמחה עמנואל מפרסמים דפים מחיבור הדומה ל'ספר המקצועות' שנמצאו בגניזת אירופה. 'ספר המקצועות' הוא חיבור אבוד מן המאה האחת עשרה שהיה נפוץ באירופה ושרידים אחרים ממנו נתגלו בין מסמכי גניזת קהיר. הגילוי החדש מעלה את השאלה אילו מן השרידים משקפים את צורתו המקורית של 'ספר המקצועות' ומי עיבד ושינה אותו. דליה מרקס בוחנת את מידת ההשפעה של גילוי הגניזה על סידורי תפילה מאז נתגלתה ועד ימינו. רבין שושטרי מגיש מחקר מפורט על תרומתם של שני טפסים מן הגניזה לזיהוי ענפי הנוסח של פרק יום הכיפורים בבבלי. יוליה קריבורוצ'קו מעלה תובנות חדשות על חיי היום-יום של יהודי ביזנטיון בראשית המאה האחת עשרה על פי רשימת הפריטים שבכתובה מראשיתה של מאה זו, על סמך ניתוח מחודש של המילים שברשימה הכתובות יוונית ביזנטית ימי ביניימית. מיכאל וכסלר מפרסם עד נוסח של פירוש סלמון בן ירוחם (הפרשן הקראי בן המאה העשירית) על מגילת רות, ועודד זינגר מביא מסמך של מושב בית דין קראי-רבני מן המאה האחת עשרה. המסמך, שהוא צירוף של קטעי גניזה שונים, מעיד על מורכבות היחסים שבין הקהילות באותה התקופה.

ל'גנזי קדם' ניתן להציע מאמרים בעברית ובאנגלית. למובאות ארוכות בכל שפה שאיננה שפת המאמר יש לצרף תרגום, וכן תקציר באנגלית למאמרים בעברית. את המתכונת של המאמרים (כולל סגנון ההפניות וכדומה) יש לקבוע על פי ההנחיות לכותב המובאות בכרך התשיעי.

ניתן לשלוח מאמרים למכון בן צבי, ת"ד 7660, ירושלים 91076. כמו כן ניתן לפנות בשאלות או לשלוח מאמרים לעורך, ד"ר י' צבי שטמפפר:

.zvi56@ybz.org.il

שמות המחברים המשתתפים בכרך זה

נחם אילן

הקריה האקדמית אונו - קמפוס ירושלים

nahem.ilan@gmail.com

סטיבן באומן

אוניברסיטת סינסינטי, המחלקה ללימודי יהדות

bowmans@uc.edu

דן גרינברגר

יד בן-צבי

dangreenberger9@gmail.com

מייקל וכסלר

Moody Bible Institute

wechslers4@yahoo.com

עודד זינגר

המכון הישראלי ללימודים מתקדמים

odedzinger@gmail.com

אנדריאס לנרד

יודאיסטיק, אוניברסיטת יוהנס גוטנברג, מיינץ

andreas.lehnardt@uni-mainz.de

דליה מרקס

היברו יוניון קולג' (ירושלים)

marxdalia@gmail.com

שמחה עמנואל

החוג לתלמוד, האוניברסיטה העברית

simcha.emanuel@mail.huji.ac.il

יוליה קריבורוצ'קו

אוניברסיטת קימברידג'

jgk25@cam.ac.uk

רבין שושטרי

בית הספר ללימודי יסוד ביהדות, אוניברסיטת בר אילן

rabinsh1@walla.com

שפתיהם דובבות: תפילות מגניזת קהיר בסידורי ימינו

דליה מרקס

פרק מרתק ועלום בתולדות תפילות ישראל כמוס בין עלי גניזת קהיר. בין רבבות דפי הגניזה התגלו כעשרת אלפים קטעים של סידורי תפילה.¹ העיון בקטעים ליטורגיים מן הגניזה מאפשר הצצה נדירה אל תפילות ומנהגי תפילה שנוצרו ונאמרו בפי מתפללים בימי הביניים המוקדמים בטרם אבדו. מן הקטעים משתקפת תמונה רבת אנפין של מנהגי תפילה שלא היו בידינו לפני גילוייה וחקירתה. רבים מכתבי היד מן הגניזה משקפים את נוסח התפילה של בני בבל בתקופת הגאונים, שנוסחי הסידור של ימינו על ענפיהם השונים מבוססים עליו. ואולם, הגניזה חשובה לנו בעיקר משום שהיא מכילה כתבי יד המייצגים את נוסח ארץ ישראל הקדום, נוסח שהלך והידלדל בהדרגה בסיום האלף הראשון, עם הירידה במספר היהודים בארץ ישראל, ורק שרידים מעטים ממנו שוקעו בנוסחי העדות השונות ובפיוטים.

בשנים האחרונות, ובעיקר למן ראשית המאה העשרים ואחת, ניכרת מגמה מתונה, אם כי הולכת וגוברת, של הכללת טקסטים מגניזת קהיר בתפילה בפועל. אסקור כאן את התופעה הזאת ואברר באילו דרכים מדובבים יהודים בני ימינו את שפתי הישנים על פי קטעים מגניזת קהיר.

אחת המגמות המאפיינות את העוסקים בהחייאתם של נוסחי תפילה מן הגניזה הוא שילוב של עיסוק אקדמי במקורות (או לפחות היזקקות לפרוט המחקר) עם עיסוק רבני, חינוכי או ציבורי בעולמה של התפילה. העיסוק הכמור

* מאמר זה מבוסס על הרצאה שנשאתי באוניברסיטת חיפה בחורף תשע"ד, בערב לכבוד צאת ספרו של פרופ' אורי ארליך, תפילות העמידה של ימות החול: נוסחי הסידורים בגניזה הקהירית, שורשיהם ותולדותיהם, ירושלים תשע"ג. המאמר הוא חלק ממחקר רחב על התחדשות התפילה במדינת ישראל בשני העשורים האחרונים. אני מודה לפרופ' דוד לוי, לפרופ' ריצ'רד סרסון, לפרופ' יוסף תבורי ולמר זאב קינן על עזרתם הנדיבה בהכנת המאמר זה. תודותי נתונות גם לחברי מערכת 'גניזת קדם' על הערותיהם המועילות. אני מודה לרבה תמר אלעד-אפלבוים, לרב דוד ברייחיים, לרב מיכאל גרץ, לד"ר גבריאל וסרמן, לפייטן הרב אורי קרויזר ולד"ר אבי שמידמן, על שהעמידו לרשותי מקורות ליטורגיים שערכו וכתבו, ובהם גם כאלה שטרם ראו אור בדפוס. כמו כן, אני מודה לחברי The Open Siddur Project, בהנהלתו של אהרון ורדי, על עזרתם באיתור מקורות מן הגניזה בסידורי ימינו.

1 ארליך, שם, עמ' 3.

מחותרתי בתפילתם של בני ארץ ישראל מביא לעתים לקשרים לא צפויים בין יהודים מזרמים שונים ובעלי השקפות שונות, שמנחים אותם המחויבות והעניין המשותפים והשאיפה לדובב את שפתיהם של ישגי ארץ ישראל ולהחיות נוסחים מן הגניזה. וכך, השימוש בגניזה בסידורי ימינו חושף מניעים שונים ולעתים מנוגדים, בריתות בלתי צפויות ולהט שבו מתחברת התעניינות אינטלקטואלית עם רגש דתי עז.²

תחילה אסקור ניסיונות לחדש סידורי תפילה שלמים על פי נוסח ארץ ישראל הקדום. לאחר מכן אביא דוגמאות אחדות לציטוט פסקאות תפילה בסידורים ובספרי תפילה בני ימינו ואמיין אותן על פי סוג הציטוט. לבסוף אבקש להציג יצירותיות ליטורגית שבאה לא רק לשלב שרידים מן הגניזה הלכה למעשה אלא גם להמשיך וליצור לאורה.

א. שימוש בתפילות מן הגניזה במאה העשרים

הראשון שפרסם קטעים ליטורגיים מגניזת קהיר, כבר סמוך מאוד לגילויה, היה שניאור זלמן שכטר.³ הוא כינה את כתבי היד שאסף מן הגניזה 'גלריית המינות שלי' ('my heretic's gallery'). שכטר האמין שפרסומם יפתיע את העולם,⁴ אבל תקוותו נכזבה במידה רבה, כפי שנראה להלן. אחריו באו חוקרים אחדים וביניהם, בין השאר, ישראל לוי,⁵ יצחק משה אלבוגן,⁶ יעקב מאן,⁷ נפתלי וידר⁸ ועזרא פליישר,⁹ שפרסמו כתבי יד ליטורגיים.¹⁰

2 רוב החומר שיידון להלן טרם פורסם. במקרים אחדים העורכים מבקשים להסתיר את זהותם והם קנאים לפרטיותם. המאמר מבוסס אפוא גם על ראיונות ועל שיחות עם אלה המשתמשים במקורות ארץ ישראליים כגון טקסטים מגניזת קהיר, גם על כתבים שהופצו בתפוצה פנימית או מצומצמת ואינם נגישים לכול, וגם על חומר שפורסם.

3 S. Schechter, 'Genizah Specimens', *Jewish Quarterly Review*, OS, 10 (1898), pp. 654–659 (reprinted in: J.J. Petuchowski, *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*, New York 1970, pp. 373–378)

4 J. Sarna, 'Two Traditions of Seminary Scholarship', *Tradition Renewed: A History of the Jewish Theological Seminary*, 2, New York 1997, p. 63

5 I. Lévi, 'Fragments de rituels de prières', *Revue des études juives*, 53 (1907), pp. 231–243

6 I. Elbogen, 'Die Tefillah für die Festtage', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 55 (1911), pp. 586–599

7 J. Mann, 'Genizah Fragments of the Palestinian: ארץ ישראל: פרסום של קטעי הגניזה שפרסם מאן ראו: Order of Service', *Hebrew Union College Annual*, 2 (1925), pp. 269–388

8 נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, א–ב, ירושלים תשנ"ח.

במחנה האורתודוקסי והחרדי ניכר חוסר עניין, ולעתים אף התנגדות של ממש, לשימוש בקטעים הליטורגיים מן הגניזה.¹¹ דבר זה אין בו כדי להפתיע, אבל ניתן היה להניח שהתנועות הליברליות ביהדות יקבלו בברכה ובהתלהבות רבה את היצירה הליטורגית שעלתה מן הגניזה ויראו בה 'עבר שימושי'. מקורות אלה יכולים היו לשמש הוכחה לכך שהיהדות מעולם לא הייתה קפואה, סטטית ובלתי משתנה ותמיד היה בה ממד של גיוון ודינמיות.¹² ואולם, למעשה, כמעט שלא שולבו בסידורים הליברליים טקסטים מן הגניזה. ייתכן שההסבר לכך הוא שהחדשנות הליטורגית ביהדות הרפורמית נכתבה עד העשורים האחרונים בעיקר בשפה האנגלית. כמו כן, מנהיגי הרפורמה לא ראו חשיבות גדולה בגילוי הגניזה. עוד לפני גילוייה טענו דובריה לריבוי האנפין בתפילות ישראל. הגניזה הייתה בעיניהם רק גילוי נוסף של מה שכבר הוכיחו. לעומתם, יהודים בעלי גישה שמרנית יותר התייחסו אל ממצאי הגניזה כאל שרידים מן העבר שאין להם כל זיקה לפרקטיקה הדתית של זמננו.¹³

- 9 ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח. מחקרים רבים של פליישר בנושא זה ובנושאים הנושקים לו פורסמו בשני כרכים לזכרו: תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב.
- 10 בשנים האחרונות נעשה מאמץ לקבץ את כל המקורות מן הגניזה, לעורכם, לחוקרם ולפרסמם, ומסייעים בכך הכלים האלקטרוניים העומדים עתה לרשות החוקרים. כיום עוסקים מספר מפעלים בתיעוד של מסמכי הגניזה ואף בהעלאתם לרשת האינטרנט. בין מפעלים אלה יש להזכיר את המפעל לחקר התפילה מיסודה של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, בראשות פרופ' אורי ארליך, ואת הפרויקט האינטרנטי Friedberg Jewish Manuscript Society, בהנהלתו של פרופ' יעקב שוויקה מאוניברסיטת בר אילן.
- 11 S. Reif, 'Has More than a Century of Genizah Research Adjusted Jewish Notions of Scholarship, History, and Identity? Some Reflections and Speculations', *Envisioning Judaism: Studies in Honor of Peter Schäfer*, eds. Raanan Boustan et al., 2, Tübingen 2013, pp. 1351–1354
- 12 מרק גליקמן מתאר מפגש פורה של שניאור זלמן שכטר עם קאופמן קוהלר בשנת 1901. לימים כיהנו שניהם כראשי בתי המדרש לרבנים של תנועותיהם, האחד בניו יורק והאחר בסינסינטי. השניים 'שוטטו', כלשונו של שכטר, על פני תעודות הגניזה וסקרו אותן. תוך כך הם שוחחו על שאלות תאולוגיות והיסטוריות העומדות בבסיסה של היהדות. למרות העניין המשותף והידידות שחצתה מחנות, שני המנהיגים לא הצליחו, ואולי אף לא ממש ניסו, ליצור בקרב אנשי תנועותיהם התעניינות במסמכי הגניזה. ראו: M.S. Glickman, *Sacred Treasure, the Cairo Genizah: The Amazing Discoveries of*, Woodstock 2011, pp. 129–130. *Forgotten Jewish History in an Egyptian Synagogue Attic*.
- 13 בין קוהלר ובין שכטר בחקר הגניזה ראו עוד: R.A. Freund, 'How the Dead Sea Scrolls Influenced Reform Judaism', *American Jewish Archives Journal*, 61 (2009), pp. 115–118. גליקמן, שם, עמ' 130; וראו: רייף (לעיל, הערה 11), עמ' 1354–1355.

עדות למיעוט ההתעניינות בגילויי הגניזה ביהדות בכלל, וביהדות הליברלית בפרט, עד לפני עשורים אחדים בלבד, עולה מספרו המקיף של יעקב פטוחובסקי, *Prayerbook Reform in Europe*. הוא בדק עשרות רבות של סידורים רפורמיים מאירופה ומצא רק ניסיון אחד לכלול לשונות תפילה ארץ ישראליות מגניזת קהיר: בתפילת העמידה שנדפסה בחוברות תפילה שפרסמה היהדות הליברלית בהולנד לאחר מלחמת העולם השנייה.¹⁴ פטוחובסקי מוסיף, שמאז פרסומם של מסמכים מן הגניזה הם עמדו לשימושם של מי שבאו לערוך סידורי התפילה, וקובע: 'דבר אחד הוא, שהטקסטים עומדים לרשותך, ודבר אחר לגמרי הוא לעשות בהם שימוש ממשי לצורכי תפילה'.¹⁵

קולות ממין זה נשמעו גם לאחרונה. פרופ' שלמה קלמן רייף, חוקר הליטורגיה ומי שהיה מנהל מדור הגניזה באוניברסיטת קימברידג' במשך כמעט ארבעה עשורים, כתב שהוא מעריך את השפעת חקר הגניזה על המחקר ועל הזהות היהודית. עם זאת, הוא תהה אם פירושים חדשים של היהדות יושפעו בשלב כלשהו מחקר הגניזה, ואם הזרמים ביהדות זמננו יקנו לגניזה חשיבות מספקת כדי לייחד ללימוד מכמניה משאבים כספיים ומסגרות קהילתיות.¹⁶ רייף מסיים את דבריו בנימה של ייאוש מסוים מן הסיכוי להתגייסות מוסדית מסוג זה. כל אלה מעידים על כך שהתופעה הנידונה כאן היא חדשה למדי.

ב. סידורים חדשים הבאים לחדש את נוסח ארץ ישראל הקדום

בשנים האחרונות נעשים בישראל ניסיונות אחדים לשחזר את סידור התפילה הארץ ישראלי הקדום. ניסיונות אלה הם חלק מתופעה רחבה של חיפוש אחרי מה שמכונה בחוגי הציונות הדתית 'תורת ארץ ישראל'.¹⁷ הכוונה אינה רק ללימוד

14 פטוחובסקי מצטט שיחה עם הרב ד"ר יעקב סוטנדורף מאמסטרדם, שבה הסביר לו שנוסחי ארץ ישראל הוכנסו לתפילה מפני שרפאל שפיץ, אחד העוסקים במלאכת התקנת הסידורים, עסק בחקר הליטורגיה והתעניין בנוסח הנשכח של ארץ ישראל. ראו: J.J. Petuchowski, *Prayerbook Reform in*

Europe: The Liturgy of European Liberal and Reform Judaism, New York 1968, pp. 238–239

15 פטוחובסקי, שם (תרגום שלי, וכן להלן). בסידור הרפורמי ההולנדי 'טוב להודות' (1969) נזנח כל השימוש בטקסטים הקדומים מארץ ישראל שנעשה בסידורים הולנדיים קודמים.

16 רייף (לעיל, הערה 11), עמ' 1355.

17 מקור השם 'תורת ארץ ישראל' במדרש: 'זהב הארץ היא טוב (בראשית ב, יב) – מלמד שאין תורה

התלמוד הירושלמי ומקורות ארץ ישראלים, ואף לא רק לשיטת הלימוד העיונית, אלא לדרכים הסמויות והגלויות שבהן עצם השהייה בארץ ישראל, החיים בה, עבודת אדמתה והריבונות עליה משפיעים על הלימוד.¹⁸ תורת ארץ ישראל צוברת פופולריות בציונות הדתית וזוכה להתייחסויות מחייבות ושוללות כאחד.

כחלק מן השאיפה להתאים את היהדות לחיים המחודשים בארץ ניכר רצון לחדש ימינו כקדם גם במרחב הליטורגי. משימה זו אינה פשוטה כלל, כי העוסקים במלאכה מודעים לכך שמעולם לא היה 'סידור ארץ ישראל' אחיד והיו נוסחים שונים זה מזה. כמו כן, אין בידינו אף טופס שלם של סידור ארץ ישראל מגניזת קהיר.

מבין אלה שמבקשים לחדש את תפילת ארץ ישראל בולט הרב דוד ברחיים, העומד בראש מכון 'שילה' העוסק בחידוש תורת ארץ ישראל. הרב ברחיים עמל זה כשני עשורים על חיבורו של סידור תפילה לפי מנהג ארץ ישראל הקדום. עד לא מזמן, במשך קרוב לחמש עשרה שנים, הוא נהג לקיים עם תלמידיו מניין שבועי קבוע בנוסח זה.¹⁹

הרב ברחיים מדגיש את תמציתיותה של תפילת ארץ ישראל ואת חיוניותה, וטוען שהייתה קצרה אינה רק מקלה על המתפללים אלא גם מגבירה את הכוונה בתפילה. טיעון זה דומה במקצת לטיעוניהם של הוגים רפורמים בדבר הצורך בקיצור התפילה. ואולם, מטרתו העיקרית היא לרענן את היהדות השורשית על פי המקורות הארץ ישראלים הקדומים. בשיחה טלפונית עמו הוא אמר לי: 'כל יהודי אמתי צריך לשלול את הגלות' והחיים בגלות אינם אלא קלקול שיש לתקנו באופן פעיל ומודע. ברחיים, אשכנזי ממוצא אוסטרי המתפלל על פי רוב במניין

כתורת ארץ ישראל ולא חכמה כחכמת ארץ ישראל. שם הבדולח ואבן השוהם (שם) וגו' – מקרא משנה ותלמוד ותוספתא ואגדה' (בראשית רבה טז, ד, מהדורת תאודור אלבק, עמ' 147).

18 מי שעיזב את הרעיונות הללו בהקשר מודרני (בתחומים שונים) הוא הרב אברהם יצחק קוק, שעסק בתורת ארץ ישראל בהקשרים רבים. ראו למשל: אורות התורה, ירושלים תשמ"ה, פרק יג. לעיונים בשיטה זו ראו בין היתר: יהושע ויצמן, מיטב הארץ: כללי לימוד ושיעורים לאורה של תורת ארץ ישראל, מעלות תש"ע. דמות מרכזית נוספת שניתן לציין בהקשר הזה הוא הרב שלמה גורן, שבישיבתו, האיזרא, הוקדש העיון גם – ולעתים בעיקר – לתלמוד הירושלמי ולפסיקה הארץ ישראלית.

19 מתפללי המניין נהגו להיזקק למנהג הקדום של תרגום התורה. אם בפרקטיקה המסורתית תורגמה התורה לארמית, שפת הדיבור דאז, הרי שכאן תרגם אחד הרבנים המשתתפים במניין את התורה לעברית פשוטה. המטרה הייתה שגם מי שאינם בקיאים בלשון העברית המקראית יבינו את הפרשה ויספגו את דבריה בבחירות. אמנם התרגום מאריך את הקריאה, אבל אם קוראים לפי מחזור הקריאה הארץ ישראלית התלת שנתית, סדרי הקריאה קצרים יחסית. לאחרונה חדל המניין להיפגש, מסיבות שונות, אבל העבודה על הסידור נמשכת.

תימני, מייחל לביטול ההבחנה בין הנוסחים השונים – האשכנזי, הספרדי, החסידי ועוד – ולחזרה של הכול לנוסח ארץ ישראל הקדום, שהוא 'שורשי, חיוני ומשותף'. בסידור שהוא עמל עליו ויתר ברחיים על הפיוטים, שהיו מסימני ההיכר העיקריים של נוסח ארץ ישראל. לדידו, אין הדור בשל למורכבותם של הפיוטים ולאורכה של התפילה המפויטת, ועל כן הוא מסתפק בנוסח הקבע של התפילה הארץ ישראלית, שהוא קצר ותמציתי יותר מאשר הנוסח הנהוג בימינו. עבודתו על הסידור מורכבת גם בגלל ריבוי נוסחאות התפילה והצורך לבחור את אחד הנוסחים. עד כה הוא הוציא לאור ברכון בנוסח ארץ ישראל. לברכות מן הגניזה הוא הוסיף פסקה של 'על הנסים' לשני אירועים מן העת החדשה: 'יום תקומת ישראל' ו'יום שחרור ירושלים'. טקסטים אלה אינם מצויים כמובן בשרידים מגניזת קהיר, אבל העורך הצהיר שסגנונם מושפע מנוסח ארץ ישראל הקדום. וכך הוא כותב: 'רק יהדות ארצי־ישראלית, השונה באופן מובהק ומהותי מיהדות הגולה, יכולה ליצור ולומר תפילות מסוג זה ביום תקומת ישראל או ביום גאולת ירושלים'. היינו, יש משהו מהותי בישיבה בארץ שבכוחו ליצור טקסטים שורשיים.²⁰ דוגמה לפסקה ליטורגית בעריכתו של הרב ברחיים תובא בהמשך.

אחד הניסיונות שראו את אור הדפוס עד כה הוא 'סידור ארץ ישראל'²¹ שהוציא יאיר שאקי, מרצה למתמטיקה ותלמידו לשעבר של הרב ברחיים. מטרתו של שאקי הייתה להציג 'תפילה שלמה כתפילת בעלי הלשון הצחה (רמב"ם), תפילה ב, ו), במטבעות תפילה של חכמי ארץ ישראל בשילוב מנהגים מקוריים'.²² גישתו היסודית היא שאין נוסח מקורי של התפילה 'אלא זו דרכה של תפילה וזו מהותה – שהיא מתחדשת, ומכאן השינויים בין הנוסחים'.²³ שיבת העם היהודי לארצו מחייבת לדידו שינוי בנוסח התפילה. לאחר דברים אלה העורך מביא את דבריו של הרב ישראל אריאל במבוא ל'סידור המקדש' שבעריכתו:

שכן, אינה דומה תפילת אדם מישראל בהיותו בגולה נידחת ודוויה לתפילת היהודי היושב על אדמתו בארצו שלו. שכן כשאדם בישראל נתון למרמס, וכל יחיד נרדף ונאנק ונלחם על חייו, תפילתו של האדם במצב זה על ירושלים, אינה אלא כעל חלום רחוק, שנראה כבלתי ניתן להשגה.

20 כך בדוא"ל ששלח לי הרב ברחיים ב־3 בספטמבר 2014.

21 יאיר שאקי (עורך), סידור ארץ ישראל, אשקלון תשס"ז.

22 שם, עמ' 3.

23 שם, עמ' טו.

לא כן כשאדם מישראל יושב שאנן במולדתו העתיקה ובארץ אבותיו. אף תפילתו שונה... היוכל לעמוד בתפילה מול מקום המקדש באותה הרגשה שהייתה לו בגולה? היוכל לומר אותן מילים – כפי שעמד לתפילה בהיותו בקצוי עולם מרוחק מעירו וממולדתו?!... נראה שהשינוי הבכיר בחיי העם והארץ צריך למצוא את ביטויו בתפילה.

החזרת הנוסח הארץ ישראלי הקדום היא אפוא דוגמה אחת מני רבות של תופעה רחבה, שעליה דיבר גם הרב ברחיים, של קוממיות העם היהודי בארצו וזקיפת קומתו, הדורשת תפילה בקול ארץ ישראלי אותנטי (ראו דוגמאות להלן). שאקי מדגיש שהשינויים שעשה היו קלים בלבד ומטרתו הייתה בעיקר להגיע לנוסח המזוקק של בני ארץ ישראל, משימה שהיא כאמור בלתי אפשרית. הבולט בין הנוסחים מן הגניזה ששולבו בסידור הוא השימוש שעשה בנוסחי ארץ ישראל מן הגניזה לתפילת העמידה ובמזמורים לימים מיוחדים. את שני השינויים הללו למד שאקי מספריהם של חוקרים שעסקו בנושא.²⁴ אם כן, פרויקט זה מבקש לבסס באמצעות נוסחי תפילה ארץ ישראליים מספרות חז"ל וגם מגניזת קהיר את האמירה הדתית הראויה ליהודי השב לאדמתו.

עוד אנשים מבקשים להציג סידור המושתת על נוסח ארץ ישראל הקדום. קצתם עוסקים בפירושים על דרך המיסטיקה, אחרים מדגישים את אמירת הפיוטים. בהקשר האורתודוקסי עשייה זו אינה מובנת מאליה כלל ועיקר ואף נועזת, שכן העוסקים בה מבקשים לעקור את נוסחי התפילה המקובלים כיום, אשר התקבעו בהלכה ובציבור. מעטה של חסאיות פרוש על עבודתם של כמה מאלה המשתמשים בנוסח ארץ ישראל הקדום, ואחדים מהם סירבו לשוחח אתי על עבודתם. יש מי שעובדים כבמחותרת משום שבסביבתם הדתית יש התנגדות לגישתם הליטורגית.

ומן הכיוון הליברלי ביהדות ימינו, הרב הקונסרבטיבי הישראלי שמחה רוט, שנפטר בשנת תשע"ב, עסק בשנותיו האחרונות בשחזור התפילה לפי מנהג בני

24 העורך מצטט את נוסחי העמידה לחול מן הספר: יחזקאל לוגר, תפילת העמידה לחול על פי הגניזה הקהירית, ירושלים תשס"א; ואת המנהג לומר מזמורים בכניסת חג מכתביו של עזרא פליישר (יש להניח שהוא מתכוון לספרו תפילה ומנהגי תפילה בארץ ישראל [לעיל, הערה 9], עמ' 161–213).

ארץ ישראל. הוא אף הספיק להוציא לאור טיוטה של סידור לתפילות הקבע של היחיד, 'מכנף הארץ'.²⁵ במבוא לסידורו הוא כותב:

היות ואינני חוקר אקדמי ואינני טוען למיומנות אקדמית כלשהי, השחזור המוצג בספר זה כולו מתבסס על עבודתם של גדולים ומלומדים ממני ויונק מפרי מאמצייהם... רצוני להחיות כמה מכתבי-היד ולהציגם כנוסח תפילה (היפותטי) 'חי ונושם'; לנער כביכול את אבק הדורות מעל דפי התפילה עתיקי-היומין ולהציגם יחד כמקשה אחת, כמסורת תפילה גדולה, מרשימה, מרגשת ובעלת עומק רוחני עצום... אין אפשרות להציג נוסח מסוים ולקבוע שהוא-הוא הנוסח הארץ-ישראלי (בה"א הידיעה) שלפיו התפללו אבותינו בארץ ישראל בימי הגאונים. מה שניתן לעשות הוא להציג נוסח ייצוגי שמורכב מדפי תפילה מקוריים שונים (וחלקם גם משונים). ברור שנוסח ייצוגי כזה ישקף העדפות אישיות שלי – כאילו שאני מתפלל מן השורה בקהילה הארץ ישראלית של הגאונים. יש לקוות שנוסח ייצוגי כזה יוכל לאפשר התרשמות כלשהי של חוויית התפילה אצל בני ישראל בימי הביניים.²⁶

מעניין לציין שרבים מן האנשים הללו מבססים את תורתם על דברי חוקרים בתחום התפילה והפיוט ואף עומדים עמם בקשר. פרופ' שולמית אליצור מן האוניברסיטה העברית, חוקרת הפיוט הארץ ישראלי, סיפרה לי על ארבעה אנשים לפחות המתיעצים עמה ומתכתבים אתה ארוכות על מפעלים ליטורגיים מסוג זה. אחדים מהם מבקשים במפורש את הסכמתה כבת-סמכא אקדמית למעשי העריכה שלהם, ויש כאן משום דוגמה מרתקת להיזקקות של אנשי שטח באנשי מחקר מן האקדמיה בבואם ליצור מסורת דתית. בדומה לכך, פרויקט חקר הגניזה באוניברסיטת באר שבע בניהולו של פרופ' אורי ארליך הציג קטעי גניזה לעורכות הסידור הרפורמי הישראלי החדש.²⁷ דבריו של הרב רוט מלמדים על היזקקות של איש התפילה ומנהיג הציבור לדבריו של החוקר ואיש המדע.

25 'מכנף הארץ זמרת שמענו': שחזור תפילה לפי מנהג בני ארץ ישראל מן קדמת דנא, תפילת הקבע ליחיד, הרצליה תשע"א.

26 שם, עמ' 10–11.

27 על שימוש שעושים אנשי שטח בפרסומים אקדמיים ובאנשי אקדמיה, בעניין אחר, ראו: 'י בילו', 'חקר התרבות העממית בעידן הפוסטמודרני: סיפור אישי', תיאוריה וביקורת, 10 (1997), עמ' 37–54. בילו מרחיב את הדיון בעניין זה במהדורה השנייה של ספרו, ללא מצרים, ירושלים תשע"ד, עמ' 145–183.

בהבשעה הם מלמדים על האחריות של עורך התפילה ועל החופש שלו לבחור כראות עיניו מן העדים השונים כדי ליצור 'נוסח ייצוגי' חי ונושם. 'מכנף הארץ' מכיל מזמורי תהלים רבים ושינויים בנוסח הברכות, למשל בברכות תפילת העמידה. היות שהוא מיועד ליחיד, אין בסידור זה פיוטים.

הרב רוט הדגיש את יתרונו של נוסח ארץ ישראל לא רק בגלל תמציתיותו והיותו קדום אלא גם בגלל עדיפותו התאולוגית. במאמר קצר הוא טוען שהנוסח הארץ ישראלי המעיט, או הביא באופן מתון יותר מאחיו הבלבי, נושאים המציגים קושי בפני יהודים ליברלים בני זמננו. בכלל זה הוא מונה את רעיון תחיית המתים הפיזית, את בחירת ישראל, את הנקמה בגויים, את הבקשות להשבת הקרבנות ועניינים הקשורים במלאכים ובצבא השמים.²⁸ בכמה מן המקרים יש צדק בדבריו, כגון בקביעה שענייני אנגלולוגיה (תורת המלאכים) מרכזיים פחות בסידורי ארץ ישראל (אם כי אינם נעדרים מהם). עם זאת, במקצת המקרים קשה לאמת את הדברים, למשל בדבריו על הגישה המתונה יותר של נוסח ארץ ישראל בבקשת הנקמה בנכרים או בסוגיית בחירת ישראל, שכן אלה מצויים בנוסח ארץ ישראל הקדום.²⁹ במקום לחדש בתפילה העדיף העורך להשתמש בטקסטים מסורתיים עתיקים מתורתה של ארץ ישראל. לדידו של הרב רוט, העובדה שהתפילה הארץ ישראלית הציגה גישה מתונה בעניינים אלה נותנת לה עדיפות מוחלטת על הנוסח הבלבי.³⁰

את הפרויקט של הרב רוט ממשיך עתה הרב מיכאל גרץ מעומר. גרץ מבקש להוציא לאור סידור תפילה המבוסס על גניזת קהיר. הוא מדגיש שהגיוס של מקורות מן הגניזה מחייב יצירתיות, ובמקרים מסוימים הוא נדרש לשנות את נוסח הדברים כדי להתאימם לאמונות ולדעות של זמננו.³¹

28 ראו: ש' רוט, 'הבדלים באמונות ודעות המשתקפים בנוסחי תפילת העמידה בין בבל לבין ארץ-ישראל', בית המדרש הווירטואלי של התנועה המסורתית 2009 (<http://www.bmv.org.il/ivrit/h-ei-bavel.html>). יעקב פטוחובסקי ניסח רשימה של העקרונות המנחים את הליטורגיה הרפורמית. רשימה זו, שפורסמה בשנות השישים, בוודאי זוקקת רענון, והיא אף עוסקת בתנועה הרפורמית ולא בזו המסורתית שעמה נמנה הרב רוט. ראו: J. Petuchowski, *Guide to the Prayerbook*, Cincinnati 1967, pp. 54–55.

29 ראו לדוגמה: ארליך (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 165–174. באופן דומה במידת מה, ריצ'רד פרוינד מנסה להוכיח כיצד הטיפול בתיעוד הליטורגי ממגילות ים המלח בתנועה הרפורמית מנכס אותו ומשקף את החלת האיידאולוגיה הרפורמית על מקורות אלה. ואולם, דומה שהוא מפרז בהערכתו לגבי ניכוס זה (לעיל, הערה 12).

30 רוט, לעיל הערה 28

31 כך בשיחה אישית עם הרב גרץ, קיץ תשע"ד.

כדוגמה לעבודתם של הרב ברחיים ושל הרב גרץ נציג בטבלה הבאה את יחידת ברכות השחר, שעד כמה שידוע לי הם יצרו ללא כל קשר ביניהם. הן הדמיון הן השוני ביניהם מרתקים למדי. לשם נוחות ההשוואה, ציטטתי גם את הפסקאות מן הירושלמי ומן הגניזה שבהן עשו הכותבים שימוש:

| נוסח הרב דוד בר-חיים ³⁴ | נוסח הרב מיכאל גרץ ³³ | גניזה (JTS, ENA) 1874 1–4 ³² | ירושלמי (כ"י לידן) |
|---------------------------------------|---|--|---|
| | | | ברכות ד א, ז ע"א מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שהוצאתני מאפילה לאורה. |
| | מודה/מוֹדָה אני לפניך, יי אלוהי ואלוהי אבותי ואמותי, שהוצאתני מאפילה לאורה. | | ברכות ד ב, ז ע"ד בא"י מחיה המתים. |
| | ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, מחייה המתים. (כאן באה הפסקה: 'ברוך... ותנומה מעפעפי', וראו להלן) 'זָה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם: בְּיוֹם בְּרָא אֱלֹהִים אָדָם בְּדַמּוֹת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ. זָכַר וַיִּנְקֶה בְרָאִם, וַיְבַרְךְ אֹתָם, וַיִּקְרָא אֶת שְׁמֵם אָדָם בְּיוֹם הַבְּרָאִם' (בראשית ה, א–ב) | | |

32 ראו: ד' מרקס, 'ברכות השחר בגניזת קהיר', גנזי קדם, ג (תשס"ז), עמ' 109–162; ומאמר המשך: שם, ד (תשס"ח), עמ' 9–34.

33 הרב מיכאל גרץ, מבוסס על סידור 'מכנף הארץ' לרב שמחה רוט (לעיל, הערה 25), שחרית ליחיד לימות החול, עומר 2014, עמ' 1 (פרסום פנימי).

34 הרב דוד ברחיים, סדר התפילות נוסח ארץ ישראל (טרם פורסם).

נוסח הרב דוד
בר-חיים³⁴

נוסח הרב
מיכאל גרץ³³

גניזה (JTS, ENA)
1-4 (1874)³²

ירושלמי
(כ"י ליידן)

(כאן באה הברכה
על האדם הראשון
והברכה המבחינה,
ראו בהמשך)
'שיר המעלות אֶלֶיךָ
נְשֵׂאתִי אֶת עֵינֵי
הַיֹּשֵׁבִי בַשָּׁמַיִם: הִנֵּה
כְּעֵינֵי עֲבָדִים אֶל
יַד אֲדוֹנֵיהֶם כְּעֵינֵי
שִׁפְחָה אֶל יַד גְּבוֹרָתָהּ
כֵּן עֵינֵינוּ אֶל ה'
אֱלֹהֵינוּ עַד שִׁחְגָּנוּ'
(תהלים כג, א-ב)
'וּבְיָדְךָ לְגַדֵּל וּלְחַזֵּק
לְכֹל' (דברי הימים
א' כט, יב)
רבון כל העולמים,
חטאתי לך.
יהי רצון מלפניך,
יי אלוהי ואלוהי
אבותי ואמותי,
שתתן לי לב טוב,
יצר טוב, עין טובה
ורוח נמוכה.
אל יתחלל שמך
בי, ואל תעשני
שיחה בפי הבריות,
ואל תהי אחריתי
להכרית ולא תקותי
למפח נפש.
הצילני מכל דבר רע,
ואל תרגיל בלשוני
רמיה. ואל תצריכני
לידי מתנת בשר
ודם.

רבוני חטאתי לך
יהי רצון מלפניך
יי אלהי שתתן לי
לב טוב חלק טוב
יצר טוב סבר טוב
שם טוב עין טובה
ונפש טובה ונפש
שפלה ורוח נמוכה
וסבר טוב אל
יתחלל שמך בנו
ואל תעשינו שיחה
בפי כל הבריות
ואל תעשינו קללה
בפי כל הבריות
ואל תהי אחריתנו
להכרית ולא
תקוותנו למפח
נפש

| נוסח הרב דוד בר-חיים ³⁴ | נוסח הרב מיכאל גרץ ³³ | גניזה (JTS, ENA) 4-1 (1874) ³² | ירושלמי (כ"י לידן) |
|--|---|--|--|
| ברוך אתה ה', אלהינו, מלך העולם המתיר כְּבִלֵי שִׁינָה מעיני המשמרני כאישון בת עין. מודה אני לפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שהעמדתני ממסתי לחיים ולשלום. 'וְאַתָּה מְחַיֶּה אֶת כָּלֶם' (נחמיה ט, ו) ומלפניך חיים ומרפא ככתוב: 'חיים וְחַסֵּד עֲשִׂיתָ עִמָּדִי וּפְקֹדֶיךָ שְׁמֵרָה רוּחִי' (איוב י, יב). ברוך אתה ה', מחיה המתים. ³⁵ (כאן באות ברכות הפעולות [בבלי, ברכות ס ע"ב]) | ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, המתיר כבלי שינה, המשמרני כאישון בת עין, הפותח שערי מזרח, המעלה עמוד שחר לכול, המאיר לכל העולם כולו בכבודו, המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפיי. ואל תצריכני יי אלהי לידי מתנת בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם[!] מרובה | ברוך אתה יי אלהינו ואל[הי אבותינו] המתיר כבלי שינה המשמר[ני] כאישון בת עין הפותח שערי מזרח המעלה עמוד השחר המ[איר] לכל העולם כולו בכבודו המעביר שינה מעיני ותנומה מעפעפי והציליני יי אלהי מכל דבר רע מכל דבר פשע מכל דבר עון מכל [דבר] אשם ואל תרגל בלשוני רמיה הט לבי ללמוד תורתך | ואל תצריכינו לידי מתנות בשר ודם ואל תמסור מזונותינו בידי בשר ודם שמתנתם מעוטה וחרפתם מרובה ותן חלקנו בתורתך עם עושי רצונך בנה ביתך היכלך עירך ומקדשך במהרה בימינו. |

35 בהמשך נמסר נוסח מקוצר: 'מי שאינו בקי בנוסח הברכה, או שהוא בהול ללכת לדרכו, מברך במטבע קצר ודיו: ברוך... מחיה המתים.'

| נוסח הרב דוד בר-חיים ³⁴ | נוסח הרב מיכאל גרץ ³³ | גניזה JTS, ENA 1-4 (1874) ³² | ירושלמי (כ"י ליידין) |
|---|---|--|---|
| | | <p>תורתך תה[א] סיחתי[!]³² ומלאכתי רבון כל העולמים ואדון כל הבריות לא תצא עלי לא ביום הזה ולא בשנה הזאת [ואם] יתגרמו בי עונותי ויצא עליי [גזירת] מוות ביום הזה או בשנה הזאת תהי מיתתי עם יציאת נפשי כפרה על כל עונותי לעתיד לבוא שאתה [י'] מחיה המתים ומלפניך חיים ומרפא כ"כ חיים וחסד עשית עמדי ופקודתך שמרה רוחי (איוב י', יב) ברוך אתה י' [מחיה] המתים:</p> | |
| <p>ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שלא עשני נכרי.³⁶ אשה מברכת: שלא עשני נכריה. ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם שלא עשני אשה.</p> | <p>ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם, אשר בראת אדם הראשון בדמותו בצלמו. ברוך אתה יי אלוהינו מלך העולם אשר בראת אותי</p> | <p>...ברוך אתה י' [א]להינו מלך העולם אשר בראתה [אותי] אדם ולא ב[המה] איש ולא אשה זכר ולא נקיבה ישראל ולא גוי מהול ולא</p> | <p>ברכות ט א, יג ע"ב ברוך שלא עשאני בור ברוך שלא עשאני אשה.</p> |

36 הלשון 'שלא עשני נכרי' במקום 'שלא עשני גוי' לקוח מנוסחים מצונזרים של ברכות השחר מימי הביניים. ראו: וידר (לעיל, הערה 8), א, עמ' 199-218.

| נוסח הרב דוד | נוסח הרב | גניזה (JTS, ENA) | ירושלמי |
|---|---|--|------------|
| בר-חיים ³⁴ | מיכאל גרץ ³³ | 1–4 (1874) ³² | (כ"י לידן) |
| ברוך אתה יי אלהינו, מלך העולם שלא עשני בור. | אדם, איש/ אישה, ישראל וחופשי. (כאן באה הפסקה המתחילה במילים: 'רבון כל העולמים') | ערל חפשי ולא עבד כן יהי רצון ורחמים מלפניך י'י אלהינו ואלהי אבותינו שתתן חלקינו בתורתך ועם עושי רצונך | |
| | | ברוך אתה י'י אלהינו מלך העולם אשר בראתה אדם הראשון בדמותו כצלמו | |
| | | י'י הצילה נפשי משפת שקר מלשון רמיה (תהלים קכ, ב) | |

הסדר המקורי של הנוסח שערך הרב גרץ שונה מזה המוצג בטבלה, וכאן הוא הובא בהקבלה ליתר הנוסחים. נוסחו פותח בברכה שהירושלמי מורה לומר בכל בוקר על היציאה מאפלה לאורה.³⁷ הוא ממשיך בברכה של הנעור משנתו לפי 'בית יניי' כפי שהיא מובאת בירושלמי ('מחיה המתים'), אבל מוסיף את המילה 'אמותי' בצד 'אבותי'. הפסקה השנייה היא ציטוט של פתיחת ברכות השחר בנוסח ארץ ישראל מגניזת קהיר. הפסקה השלישית היא פרפרזה על הברכה המבחינה (ברכת 'שלא עשני') בנוסח ארץ ישראל, והברכה על האדם הראשון באה לפנייה. הברכה המבחינה עצמה שונתה מלשון שלילה ללשון חיוב: 'ברוך... אשר בראת אותי אדם, איש/אישה, וחפשי'. בכך מתאים הרב גרץ את נוסחו לנוסח המקובל בליטורגיה של התנועה הקונסרבטיבית בפרט ובליטורגיה הליברלית בכלל.³⁸

37 אף הרב ברי"חיים מצטט ברכה זו אבל בויקה ללימוד התורה בברכות השחר.
38 ראו: Y. Kahn, *The Three Blessings: Boundaries, Censorship, and Identity in Jewish Liturgy*, New York 2010; ד' מרקס, בעת אישן ואעירה: על ברכות שבין יום ובין לילה, תל אביב 2010, עמ' 137–140.

הפסקה הראשונה מבוססת על ברכת השחר מן הירושלמי, ונוספה בה לשון אינקלוסיבית ('מודה/מודה אני לפניך') ומוזכרות בה האמהות ('אלוהי אבותי ואמותי'). במקום הלשון המעורבת שבירושלמי בין יחיד לרבים, באה אצל הרב גרץ לשון יחיד והבקשה על הקמת בית המקדש מושמטת בה.

הרב גרץ מעיד שהוא מעדיף, עד כמה שהדבר ניתן, לצטט מקורות ליטורגיים כפי שהם מופיעים בתלמוד הירושלמי, הן בגלל קדמותן הן בגלל סמכותן. כאשר אינו מוצא את מבוקשו בירושלמי, הוא משתמש בקטעים מן הגניזה.

גישה דומה נוקט הרב ברחיים. בשיחתנו הוא קבע שנוסח ברכות השחר המקובל כיום ארוך ומייגע וציין שהוא ביקש להציע נוסח קצר וקולע. הצעתו פותחת בציטוט מתפילת השחר בגניזה וממשיכה בטקסט שחיבר העורך בעצמו ברוח הדברים ('מודה אני לפניך... שהעמדתי ממטתי לחיים ולשלום...'). הפסקה מסתיימת בברכת 'מחיה המתים' מן הירושלמי. אף הרב ברחיים מעיד על עצמו שהוא מעדיף ככל האפשר לקחת נוסחים מן הירושלמי. ואולם, הוא אינו מנע מלהוסיף מקור בבלי מובהק אם הוא התקבל על הציבור ואין בו קשיים. על כן הוא מביא את ברכות הפעולות שמקורן בבלי (הן לא צוטטו כאן במלואן). הוא מצטט את הברכות המבחינות כשלוש ברכות נפרדות, על פי ניסוחן הארץ ישראלי המופיע בתוספתא ובירושלמי, שלא כרב גרץ, שהלך לשיטת הגניזה והביא ברכה ארוכה אחת. הרב ברחיים השאיר את 'שלא עשני בור', שהייתה ככל הנראה הברכה המקורית והוחלפה בבבל בברכת 'שלא עשני עבד' (בבלי, מנחות מג ע"ב–מד ע"א). כמו כן, הוא לא שינה את נוסח הברכה המגדרית אבל הוסיף נוסח שנשים יאמרו במקום ברכת 'שלא עשני נכרי' (ולא 'שלא עשני גוי' כבתוספתא ובירושלמי).

שני הנוסחים של ברכות השחר שלפנינו הם דוגמה ליצירה חדשה. הם נסמכים על טקסטים ארץ ישראליים, תוך עיבוד ושילוב של מקורות שונים מן הירושלמי ומן הגניזה, כדי שיתאימו לגישה התאולוגית והספרותית של עורכי הסידור. גם אם שני מחדשי הנוסח הגיעו לתוצאות שונות למדי, הרי שהם נוקטים גישה דומה. עוד על ברכות השחר נדון בהמשך.

J. Tabory, 'The Benedictions of Self-Identity and the Changing Status of Women and of ;236–224
Orthodoxy', *Kenishta*, 1 (2001), pp. 107–138. בנוסח המוקדם יותר של סידור זה, של הרב רוט, נמצאת
הלשון הקדומה, שבה המתפלל מודה שנברא 'איש ולא אשה' (עמ' יא).

ג. הכללה של קטעי גניזה בסידורי ימינו

ראינו סידורים השואבים את השראתם העיקרית מנוסחי תפילה שנתגלו בגניזת קהיר, אך ישנם סידורים רבים שעשו שימוש בקטעים ובפסקאות ליטורגיות מן הגניזה. הכללת תפילות מן הגניזה נעשתה בדרכים שונות וממגוון סיבות. חילקתי את הדיון לארבעה סוגי השפעה: תיקון, ביסוס, גיוון וחדוש. החלוקה המוצעת היא חלוקה ניסיונית, אך דומני שיש בה כדי ללמד על מניעים שונים ועל דרכי שימוש שונות בשימוש מקורות מן הגניזה בפרקטיקה הליטורגית הלכה למעשה.

1. תיקון

סידורים שונים מביאים לעתים תיקונים של לשונות תפילה על פי גניזת קהיר במקום נוסחים לקויים, כדי ליצור נוסח מזוקק של התפילה. להלן מספר דוגמאות של תיקון נוסח התפילה תוך שימוש בלשונות תפילה ממקורות ארץ ישראלים קדומים.

בברכה אחת מעין שבע, בסידור הרפורמי האמריקני 'משכן תפילה', נכתב 'מעון הברכות', כמקובל בנוסח ארץ ישראל מן הגניזה וכנראה כנוסח המקורי,³⁹ ולא 'מעין הברכות'. עורכי הסידור אף הוסיפו הערה בשולי העמוד, המסבירה שהנוסח תוקן על פי טקסטים מגניזת קהיר.⁴⁰ גם בסידור המסורתי (הקונסרבטיבי) הישראלי 'אני תפילתי' מובא הנוסח המתוקן.

תיקון נוסף לשם דיוק בנוסח נעשה בסידור המסורתי. במהלך סדר קריאת התורה נכתב בהדגשה: 'הקול! הבו גודל לאלהינו ותנו כבוד לתורה'. במחזור 'פותח שער', המחזור החדש של התנועה המסורתית בישראל,⁴¹ נכתבת המילה: 'הקול!', בהדגשה, בליווי הערה, ששינוי זה מן הנוסח המקובל בסידורי ימינו ('הכול הבו גודל...') נעשה בעקבות מאמר של פרופ' נפתלי וידר. וידר מראה

39 למשל: 'ברוך אתה ה' מעון הברכות ועושה השלום', מתוך קידוש לראשי חודשים, כ"י אדלר, הועתק אצל ש' טל, 'ברכת "מעין שבע"', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 150 (=ליקוטי תרביץ, ו: מקראה בחקר התפילה, בעריכת ח' מאק, ירושלים תשס"ג, עמ' 270). הראשון שעסק בכך היה ג' אלון, 'מעון הברכות', תרביץ, יד (תשי"ג), עמ' 70-74 (=ליקוטי תרביץ, שם, עמ' 58-62).

40 בהערה מוסבר השינוי שחל במרוצת הזמן מ'מעון הברכות' ל'מעין הברכות' כטעות סופר. הבחירה לשוב לנוסח המקורי (שהשתמר בנוסח התכלאל התימני) מנומקת ברצון להבין את נוכחות האל כמקום שאליו אפשר להיכנס, מקום יעד רוחני, שבו ניתן למצוא ברכה. ראו: *Mishkan T'filah: A Reform*

Siddur, New York 2007, pp. 182-183

41 מחזור 'פותח שער' ליום הכיפורים, בעריכת זאב קינן, מהדורה פנימית, 2013, עמ' 152.

שהקריאה 'הקול!' בתפילת הציבור באה בהקשרים שונים בגניזת קהיר, ובהם קריאת הכתובה וברית המילה, 'כדי למקד את התרכזות הנוכחים'.⁴² הן השימוש בלשונות הגניזה לשם חידוד הרעיונות הבאים בסידור, הן ההיזקקות להם מתוך שאיפה לשוב אל לשון התפילה המזוקקת והקדומה – כל אלה נעשו לשם תיקון. במקרה הראשון – לשם תיקון המסר התאולוגי של הטקסט, ובשני לשם דיוק בלשון התפילה.

2. ביסוס אמונות ודעות

כבר לפני כחמישה עשורים הציע פרופ' אפרים אלימלך אורבך לשנות את הנוסח של ברכת 'נחם', הנאמרת במסגרת תפילת העמידה במנחה של תשעה באב. הברכה המסורתית מתייחסת לירושלים כאל עיר אבלה, חרבה ושוממה. אורבך סבר שיש לעדכן את הברכה כדי שתתאים למציאות הישראלית החדשה, שבה ירושלים הולכת ונבנית. מיד לאחר מלחמת ששת הימים הציע לה אורבך חלופה המבוססת על מקורות אחדים. הנה חלקה הראשון בהשוואה לחלקה הראשון של הברכה המסורתית:

| הנוסח המסורתי (אשכנז וספרד) | הנוסח של אפרים א' אורבך |
|--|--|
| נַחַם ה' אֱלֹהֵינוּ אֶת אֲבְלֵי צִיּוֹן וְאֶת אֲבְלֵי יְרוּשָׁלַיִם וְאֶת הָעִיר הָאֲבֵלָה וְהַחֲרָבָה וְהַבְּזוּיָה וְהַשׁוֹמֵמָה. הָאֲבֵלָה מִבְּלֵי בְנֵיהָ וְהַחֲרָבָה מִמְּעוֹנוֹתֶיהָ, וְהַבְּזוּיָה מִכְבוֹדָהּ, וְהַשׁוֹמֵמָה מֵאֵין יוֹשֵׁב, וְהִיא יוֹשֶׁבֶת וְרֹאשָׁה חֲפוּי כְּאִשָּׁה עֲקָרָה שְׁלֵא יִלְדָה... | רַחֵם ה' אֱלֹהֵינוּ בְּרַחֲמֶיךָ הַרְבִּים וּבְחֶסְדֶיךָ הַנְּאֻמָּנִים עֲלֵינוּ, עַל יְרוּשָׁלַיִם עִירְךָ הַנְּבִינִית מְחֻרְבָנָה הַמְּקוֹמָמֶת מִהִרְסוֹתֶיהָ וְהַמִּשְׁבֶּת מְשׁוּמְמוֹתֶיהָ... |

נוסח הברכה של אורבך מבוסס על מקורות שונים, וחלקו הראשון נסמך על התלמוד הירושלמי (ברכות ד ג, ח ע"א; תענית ב ב, סה ע"ג). זהו הנוסח שהתקבל בסידורי גאונים וראשונים.⁴³ את החלק הדובר על ירושלים הנבנית מחורבנה

42 וידר (לעיל, הערה 8), א, עמ' 181–184. וראו גם שם, עמ' 89–90, 94, 193–194.

43 על יוזמה זו לשינוי נוסח הברכה ועל יוזמות דומות לה הנובעות משינוי נסיבות החיים מאז קום מדינת ישראל, ראו: 'היינומן, שינויים בנוסח התפילה ובסדרי בית הכנסת', מהלכים, א (תשכ"ט), עמ' 23–27. לנוסחים שונים שהוצעו כתחליף לברכת 'נחם' המסורתית הנאמרת בתשעה באב, ראו: 'ליון כ"ץ, 'נוסח תפילת "נחם"', תחומין, כא (תשס"א), עמ' 71–90.

חיבר אורבך בעצמו לנוכח המציאות המשתנה של ירושלים. לשם כך השתמש במקורות (ארץ ישראלים) קדומים מזה וחדש לשונות תפילה חדשים מזה. הוא הקדים בעשורים אחדים את פועלם של היוצרים הנזכרים במאמר הזה. והנה דוגמאות אחדות לשינויים בתפילה על פי נוסחים ארץ ישראלים קדומים לשם ביסוס אמונות ודעות. סידורי תפילה רפורמיים השתמשו בנוסחים ארץ ישראלים עוד לפני שכתבי יד מן הגניזה הובאו לקימברידג' ולידיעת ציבור החוקרים, ולפני שנודע כלל שמדובר במקורות ארץ ישראלים קדומים. מטבעות תפילה אחדים היו מוכרים לעורכי הסידורים מן המחזורים האשכנזיים לרגלים ולימים הנוראים. מטבעות תפילה אלה חתמו את הפיטים, שמקורם ארץ ישראלי, לתפילת העמידה ולקריאת שמע של שחרית, כשהם ממירים את החתימות המקובלות, היינו הבבליות.

בין שינויים אלה יש לציין חתימות של ברכות בתפילת העמידה. ראשית, ברכת העבודה. חתימתה של ברכה זו היא אחת הדוגמאות המובהקות של שינוי בין הנוסח הבבלי ובין נוסחי ארץ ישראל.⁴⁴ החתימה המסורתית של הברכה בסידורי ישראל, 'ברוך... המחזיר שכינתו לצינון', מתאימה כצפוי לנוסח הבבלי. עורכי סידורים רפורמיים, כבר במהדורה השנייה של סידור המבורג (1841), המירו אותה בחתימה על פי הנוסח הארץ ישראלי (שאותו הכירו לא מקטעי הגניזה אלא מן המחזורים האשכנזיים ליום טוב, ששימרו את נוסח ארץ ישראל הקדום בעניין זה): 'שאותך לבדך ביראה נעבוד'.⁴⁵ המניע להמרת החתימה המסורתית-הבבליית הייתה תאולוגית: במקום לשים דגש על ארץ ישראל כמקומו של עם ישראל ועל התקווה להחזרת השכינה אליה,⁴⁶ הם בחרו בנוסח הארץ ישראלי הקדום, שעניינו המונותאיזם האתי, על פי נוסח המצוי כבר בתלמוד הירושלמי: 'ברוך... שאתך [לבדך] ביראה נעבוד'.⁴⁷ באופן

44 ארליך (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 119–238.

45 במהדורה הראשונה של הסידור משנת 1819 בא הנוסח האשכנזי המסורתי. ראו: פטוחובסקי (לעיל, הערה 14), עמ' 231.

46 ניסוח חריף לרתיעה מביטויי משאת נפש לחזרה לארץ ישראל ברפורמה הקלסית נמצא במצע של התנועה הרפורמית האמריקנית, המכונה 'מצע פיטסבורג', משנת 1885: 'לא עוד רואים אנו בעצמנו לאום, כי אם עדה דתית, ולפיכך אין אנו מצפים לא לשיבה לארץ ישראל, לא לחידוש עבודת הקרבנות בידי בני אהרון, ולא לחידוש אי אלה מן החוקים שעניינם המדינה היהודית' (מ' מאיר, בין מסורת לקדמה: תולדות תנועת הרפורמה ביהדות, ירושלים תש"ן, עמ' 448).

47 הנוסח בירושלמי הוא 'שאתך נירא ונעבוד' (ירושלמי, יומא ז א, מד ע"ב) או 'שאתך ביראה נעבוד' (ירושלמי, סוטה ז ז, ח ע"א); וכך גם בטקסטים מן הגניזה. ראו: ארליך (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 221–234.

פרדוקסלי, נעשה כאן שימוש, גם אם שלא מדעת, בנוסח ארץ ישראל כדי לצמצם את מרכזיותה של ארץ ישראל בתפילה.

נוסח זה הופיע עד לפני עשורים אחדים ברוב הסידורים הרפורמיים באירופה ובאמריקה, אם כי לא בכולם.⁴⁸ עם העלייה ההדרגתית ביחס החיובי לארץ ישראל ולמדינת ישראל, שונה גם נוסח החתימה של הברכה.⁴⁹ בסידור הרפורמי האמריקאי *Gates of Prayer* (1975) הוחזר בכמה מן התפילות הנוסח המדגיש את מרכזיותה של ארץ ישראל 'המחזיר שכינתו לציון' בעברית (אם כי נוסף לו תרגום בעל אופי אוניברסלי יותר), ובתפילות אחרות נותר הנוסח הרפורמי הקלסי 'שאותך לבדך ביראה נעבוד'.⁵⁰ בסידור הרפורמי החדש, 'משכן תפילה' (2007), סידור שביסוד עריכתו עומדת מחויבות לריבוי קולות וסגנונות,⁵¹ נמצא שימוש מודע בשני הנוסחים לסירוגין. 'משכן תפילה' בנוי בהתאם לכך: בכל מפתח של עמודים, הצד הימני מציג את נוסח התפילה המבוסס על הנוסח המסורתי (אף שנעשו בו שינויים לאור האידאולוגיה והתאולוגיה של הרפורמים), והצד השמאלי מביא נוסחים חדשים או חלופיים. עורכיו של הסידור בחרו להביא את שתי החתימות לסירוגין או את שתיהן כאחת בשני צדי הדף.⁵²

48 ראו: פטוחובסקי (לעיל, הערה 3), עמ' 231–239.

49 היחס למדינת ישראל ולציונות נוצר בהדרגה וניכר במצעים השונים של התנועה (קולומבוס 1943; סן פרנסיסקו 1975). הוא הגיע להבשלה מלאה במצע החדש, שעליו הוחלט בפיטסבורג בשנת 1999: 'אנו מחויבים למדינת ישראל, ושמחים בהישגיה. אנו רואים בחיוב את האיכויות המיוחדות של חיים בארץ ישראל ומעודדים עלייה' (<http://ccarnet.org/rabbis-speak/platforms/statement-principles-reform-> judaism/; תרגום שלי. הביטויים 'מדינת ישראל' ו'ארץ ישראל' נכתבו בעברית, בתרגום ובתעתיק). לא רק הגישה לציון ולציונות השתנתה במצע זה אלא גם אופי הכתוב, המביא מילים עבריות בעברית, בתרגום לאנגלית ובתעתיק של העברית. ראו: M.A. Meyer, 'American Reform Judaism and Zionism: Early Efforts at Ideological Rapprochement', *Studies in Zionism*, 7 (1983), pp. 49–64; J.D. Sarna, 'Converts to Zionism in the American Reform Movement', *Zionism and Religion*, eds. S. Almog, J. Reihnarz and A. Shapira, Hanover 1998, pp. 188–203

50 לשון התרגום היא: 'Blessed... whose presence gives life to Zion and all Israel' (*Gates of Prayer* – *The New Union Prayerbook: Weekdays, Sabbaths, and ...*, ed. Chaim Stern, New York #, p. 43). באחד מנוסחי תפילת השבת מובא הנוסח הרפורמי העוקב אחרי נוסח ארץ ישראל: 'שאותך לבדך ביראה נעבוד' (עמ' 155). להסברים בעניין זה ראו: C. Stern, 'Notes to Shaarei Tefillah', *Gates of Understanding: A Companion Volume to Gates of Prayer*, ed. Lawrence A. Hoffman, 1–2, New York 1977–1984; 1, pp. 192, 207

51 על מדיניותם של עורכי הסידור ראו: E. Frishman, 'Entering Mishkan T'filah', *CCAR Journal* (Fall 2004), pp. 56–67

52 משכן תפילה (לעיל, הערה 40), עמ' 92–93, 174–175, 254–255, 280, 354–355, 484–485. הערה בסידור 'משכן תפילה' מסבירה את תולדות הברכה ומציינת שהיא הושבה לשימוש עם קום מדינת ישראל, שבה

חתימה נוספת שהומרה בסידורים הרפורמיים היא חתימת הברכה האחרונה בתפילת העמידה, ברכת השלום. גם כאן יש חלוקה ברורה בין נוסחים ארץ ישראלים, החותמים בנוסח בעל אופי מכליל ואוניברסלי: 'ברוך... עושה השלום', ובין הנוסחים הבבליים, החותמים 'ברוך... המברך את עמו ישראל בשלום'.⁵³ חתימתה של ברכה זו הומרה ושונתה לנוסח ארץ ישראל כבר בסידורו של אייזיק מאיר וויז, 'מנהג אמריקא' (1857). הוא המיר את הנוסח המסורת-הבבלי בנוסח הארץ ישראלי, שהשתמר במחזורים⁵⁴ והופיע כבר במדרש ויקרא רבה (ט, ט). סידורים רפורמיים רבים הכלילו את החתימה 'עושה השלום', בשל האופי האוניברסלי והכולל שלה.⁵⁵ בסידור 'שערי תפילה' (ארה"ב, 1975) התקבל הנוסח 'עושה השלום' בתפילות השבת, ואילו בתפילות היום-יום נשאר הנוסח המסורתי. מרדכי קפלן ציטט את הסידורים הרפורמיים ביחס לברכה זו בסידורו הרקונסטרוקציוניסטי (1945),⁵⁶ וכך נעשה בסידור הרקונסטרוקציוניסטי החדש, 'כל הנשמה' (1997), וכן בסידור הרפורמי הישראלי 'העבודה שבלב' (1982). לעומת זאת בסידור הרפורמי האמריקני החדש 'משכן תפילה' לא נכנס הנוסח האינקלוסיבי, ונמצא בו את החתימה המסורתית הבבלית: 'ברוך... המברך את עמו ישראל בשלום'.

הן בברכת העבודה הן בברכת השלום נעשה השימוש בנוסח ארץ ישראל ללא קשר לגניזת קהיר, ולפחות עד תקופה מסוימת לא הייתה מודעות לכך שמדובר בנוסח ארץ ישראל הקדום. זה היה שימוש במטבע ליטורגי הנמנה עם 'הרכוש הליטורגי המשותף', כלשונו של יוסף היינמן,⁵⁷ לצורך תיקון אידאולוגי, ובמקרה

reintroduced the hope that God's presence may again be found in Zion' (עמ' 330). בשולי הדיון בברכת עבודה, אציין שבסידורים הרפורמיים הישראליים מעולם לא היה ערעור על הנוסח המסורתי 'המחזיר שכינתו לציון'. אדרבה, בסידור הר"אל (1958), הסידור הרפורמי הראשון שיצא לאור בארץ, שונה הנוסח ל'המחזיר עמו לציון', כדי להדגיש את הממד הציוני-המעשי של הברכה. בסידור התנועה 'העבודה שבלב' (1982) מובא נוסח משולב, היינו הברכה הבבלית המסורתית ועמה המילה 'עמו', כלומר: 'המחזיר שכינתו ועמו לציון'.

53 ארליך (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 259–274.

54 E. Friedland, *Were Our Mouths Filled with Song: Studies in Liberal Jewish Liturgy*, Cincinnati 1997, pp. 52–53

55 החלשת הממדים הפרטיקולריסטיים היא אחד מעשרת המאפיינים שמונה פטוחובסקי לתפילה הרפורמית. ראו: פטוחובסקי (לעיל, הערה 28).

56 E. Caplan, *From Ideology to Liturgy: Reconstructoinist Worship and American Liberal Judaism*, Cincinnati 2002, pp. 67–68

57 'היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסיה, ירושלים תשכ"ו, עמ' 39.

הזה שימש נוסח ממחזורי אשכנז. במקרים אלה ואחרים ניכרת גישה תאולוגית שונה מזו שבאה לידי ביטוי בסידור האשכנזי המסורתי. עורכי הסידורים הללו השתמשו בין היתר במקורות שעמדו לרשותם במחזורים השונים כדי לבטא את הגישה המכלילה שלהם ואת אחריותם לבאי העולם כולו, ולהימנע מנימה המדגישה את היסוד הפרטיקולרי והנבדל שבעם ישראל.

בהקשר זה נוכל להזכיר שינויים נוספים שנעשו בתפילה ובדיעבד נמצא שיש להם שורש בגניזת קהיר.⁵⁸ בסידורים ליברליים רבים נעשה מאמץ לכלול דמויות של האמהות ושל נשים מרכזיות לצד שמותיהם של אבות האומה ומנהיגיה. וכך, שמה של מרים נוסף לצד משה ובני ישראל בברכת גאולה שאחרי קריאת שמע: 'כְּמֹשֶׁה, מְרִים וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל לָךְ עָנּוּ שִׁירָה בְּשִׂמְחָה רַבָּה. וְאָמְרוּ כָּלָם: "מִי כַמֶּכָּה בְּאֵלִים ה'..."'. נוסח זה עצמו אינו מתועד בכתבי היד של הגניזה, אבל סידורים ארץ ישראלים רבים מזכירים את 'מֹשֶׁה וְאֶהֱרֹן וּמְרִים וְאֲבוֹתֵינוּ עַל יָם סוּף לָךְ עָנּוּ שִׁירָה'. לעתים מוזכרים שלושת האחים בהקשר זה בנוסחים פיוטיים. לתיקון החדש, שמטרתו שוויון מגדרי, יש אפוא, בדיעבד, על מה שיתבסס.⁵⁹

הרב רוברט גורדיס, מעורכי הסידור הקונסרבטיבי האמריקני (המכונה 'סידור סילברמן', 1946),⁶⁰ סיפר על תהליך יצירתו של נוסח חדש לשלוש הברכות המבחינות (ברכות 'שלא עשני'), שכבר הוזכרו לעיל, במסגרת ברכות השחר. ברכות אלה הטרידו יהודים רבים בעת החדשה בגלל יחסן השלילי כלפי עבדים, לא יהודים ונשים.⁶¹ עורכיהם של סידורים ליברליים נטו להשמיט את הברכות

58 כדאי להזכיר שינוי נוסף בסידורים רפורמיים רבים, על פי נוסח ארץ ישראל, אף שאינו מתועד בגניזת קהיר, והוא החתימה של ברכת רפאנו. בסידורים רפורמיים אחדים הומרה הלשון: 'ברוך... רופא חולי עמו ישראל, בלשון הכללית: 'ברוך... רופא החולים'. אף שלשון זו אינה מצויה בגניזת קהיר, יש מקום להניח שהיא הייתה מקובלת בתקופות שקדמו לה. במקורות ארץ ישראלים קדומים כונתה ברכה זו לא אחת 'ברכת חולים' או 'רופא חולים' (ירושלמי, ברכות ב ד, ד ע"ד; בבלי, תענית יג ע"ב; עבודה זרה ח ע"א; מגילה יז ע"ב). וראו: ארליך (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 119–120. "יתכן שהחתימה המקורית של הברכה הייתה 'רופא חולים', ורק בשלב מאוחר יותר היא קיבלה עיצוב לאומי ייחודי (י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תל אביב תשל"ב, עמ' 38; L. Finkelstein, 'The Development of the Amidah', *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*, ed. J.J. Petuchowski, New York 1970, p. 149). תהליך של שינויים בנוסחי ברכות לכיוונים לאומיים מצוי בעוד מקומות בתפילה. ראו: ארליך, שם, עמ' 120. הימצאותה של החתימה הארץ ישראלית בכמה סידורים רפורמיים היא בבחינת תנא דמסייע לכך שלא דווקא נוסח הגניזה היה זה שעמד בתודעתם של עורכי הסידורים הרפורמיים.

59 בין קטעי הגניזה שבהם מופיעה שורה זו נציין את T-S K27.17, T-S NS J502. אני מודה לגב' רוד רזיאלי-קרצמר שבדקה את הדבר במפעל התפילה של אוניברסיטת באר שבע.

60 *Sabbath and Festival Prayer Book*, eds. M. H. Silverman with H.R. Gordis, New York 1946

61 וראו: מרקס (לעיל, הערה 38), בעיקר עמ' 166–175, 223–224.

הללו או להציע להן חלופות. עורכי הסידור הזה יצרו חלופה בת־קיימא בלשון חיובית, והיא התקבלה ברוב הסידורים הליברליים שיצאו לאור מאז, ובמידה רבה עד היום.

גורדיס מעיד, שעורכי 'סידור סילברמן' התעכבו על הברכה המגדרית ('שלא עשני אשה') והתקשו למצוא לה תחליף, ואז הציע אחד העורכים, הרב מקס גלב, את הנוסח: 'ברוך... שעשני בצלמו'. ניסוח קצר ואלגנטי זה חוזר אל סיפור הבריאה ואל בריאת אדם, זכר ונקבה בצלם אלוהים (בראשית א, כז). תמונה שוויונית וקמאית זו נראתה לו ולשאר עורכי הסידור מתאימה. והנה, מספר גורדיס, לאחר שגלב הציע את הצעתו הסב פרופ' לוי גינצבורג את תשומת לבם של העורכים לקטע גניזה שניסח את שלוש הברכות בלשון חיובית בנוסף ללשון השלילית, ואף הזכיר את אדם הראשון.⁶² היו שזיהו בברכה המוצעת מעין שחזור שלא מדעת של הברכה הקדומה, בבחינת קיום של הבקשה 'חֲדָשׁ יִמְיָנוּ כְּקֶדֶם' (איכה ה, כא), והנוסח המוצע התקבל פה אחד.⁶³ עורכי הסידור השתמשו בנוסח העתיק כבמעין תנא דמסייע לגישתם החדשנית.

3. גיוון

במקרים אחדים נעשה שימוש בטקסטים מגניזת קהיר לשם גיוון, דהיינו הצגת ריבוי האנפין בתפילות ישראל. קהילות אחדות מכלילות נוסחים ליטורגיים המשקפים את נוסח ארץ ישראל הקדום, כמו קהילת 'ציון' בירושלים, קהילה שייסדה ומנהיגה הרבה המסורתית תמר אלעד־אפלבוים. בפרסומים המקוונים של 'ציון' נאמר שהיא 'קהילה בהתהוות המבקשת לרקום יחד יהדות ארץ ישראלית העוסקת בלימוד, תיקון עולם ותפילה על הרצף הקדום שבין מסורת וחדוש'. המתפללים בקהילה משתמשים בסידור 'ואני תפילתי' (ירושלים תש"ע) של התנועה המסורתית בישראל, ובנוסף לכך מקבלים המתפללים אוגדן עם תכנים המוחלפים מדי שבוע בשבוע, הכולל שירים ופיוטים הנאמרים באותו יום. בתפילות משולבים הן פיוטים קלסיים הן יצירות חדשות מן העדות השונות וכן תפילות חדשות. תפילת העמידה מבוססת על הנוסח של הרב שמחה רוט על פי הנוסח הארץ ישראלי (ראו לעיל).

62 לנוסח הגניזה ראו לעיל, בטבלה, ליד הערה 32.

63 ראו: R. Gordis, 'In His Image: A New Blessing an Old Truth', *Conservative Judaism*, 40 (1987), pp. 81–85

כאשר הקהילה נפגשת בשחרית לשבת, מוסיפים המתפללים פיוט שבעתא. השבעתא הייתה תפילת עמידה מפויטת של שליח הציבור למוסף שנמצאה בגניזה, שבה נאמר פיוט במקום כל אחת משבע ברכות העמידה וכל פיוט מסתיים בחתימת הברכה. לפי מנהג ארץ ישראל בכל שבוע נאמרה שבעתא מיוחדת לפי סדר הקריאה בתורה, ותוכן הפיוטים נגע הן בנושא הברכה הן בנושאים העולים מן הקריאה בתורה. בקהילת 'ציון' נבחר בכל שבוע פיוט שבעתא, וצוות הפייטנים של הקהילה, ובראשם אורי קרויזר, מכין לפני כל תפילה עיבוד מוזיקלי שלה. הנה לדוגמה ברכת גבורות, הברכה השנייה של תפילת העמידה, שבוצעה בקהילת ציון בפרשת קדושים בשנת תשע"ד:

אַתָּה גְבוּר וְאִין כְּמוֹךְ, חֶזֶק וְאִין זוּלָתְךָ,
מְשִׁיב הַרוּחַ וּמוֹרִיד
בעונות הגשמים: הַגָּשֶׁם. בקיץ: הַטָּל.
מְכַלְכֵּל חַיִּים, וְרַב לְהוֹשִׁיעַ

דְּבַר אֵל / דּוֹרְשֵׁי שָׁמַי לְסֵלָד
הַדּוֹרִים וּמְקוֹדְשֵׁים תְּהִיוּ בְּחֵלֶד
וְהַנְּעִימוּ לְשֵׁם צְמַחִים מִיֵּלֶד
מִימְתֵים יְדֵךְ יְיָ מִימְתֵים מִחֵלֶד

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ מְחַיֶה הַמֵּתִים.⁶⁴

בנוסח ארץ ישראל הקדום יצרו הפייטנים פיוט מיוחד לכל שבת, וכך לכל שבת הייתה תפילה שונה. במובן זה, המנהג הזה משקף את הגיוון שאפיין ממילא את תפילתם של בני ארץ ישראל.

השימוש בשבעתות המיוחדות לקריאה בתורה, כלומר, נוסח אחר בכל שבוע, מחייב את עורכי התפילה ללמד ולהסביר את הפיוט. התפילות במניין של 'ציון' משתנות אפוא מדי שבוע בשבוע, אבל העיקרון קבוע: הכללת קולות רבים ככל האפשר בתפילה, ובכלל זה מתן דגש מיוחד לתפילתם של בני ארץ ישראל ודגש על הצד האסתטי שלה.

64 עורכי הסידור ציטטו את השבעתא מתוך: ש' אליצור, מחזורי שבעתות לסדרים ולפרשות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 119–220.

בנוסף לשימוש שיטתי במקורות מן הגניזה, סידורים אחדים כוללים ציטוטים ממנה זעיר שם זעיר שם. דוגמה לשימוש בטקסט מן הגניזה לשם גיוון היא הכללת הפיוט הקצר הבא לפני ברכות התורה במחזור הרפורמי האמריקני 'שערי תשובה', בתוספת תרגום פרפרסטי:

| | |
|--|---|
| You raised up a vine out of Egypt, O God, | גָּפֶן מִמִּצְרַיִם הֶעֱלָה אֱלֹהֵינוּ, |
| You scattered our foes and planted us. | וַיִּגְרֶשׂ גּוֹיִם וַיִּטְעָה. |
| You gave water from Sinai's well, | מִיָּם מִסִּינַי הִשְׁקָה אוֹתָהּ, |
| You nourished us from Horeb's streams. ⁶⁵ | וַנוֹזְלִים מִחוֹרֵב. |

נוסח זה, שפרסם יעקב מאן בשנת 1925,⁶⁵ הוא במקור חלופה פיוטית לברכת האבה.⁶⁷ כאן הוא הוכנס במסגרת ברכות השחר.

במקרה זה, המבוא הפיוטי לא נבחר כתחליף לנוסח קיים, לא הובא כדי לחזק עמדה תאולוגית זו או אחרת ואף לא כדי לתקן נוסח. הוא נועד לגוון את תפילות הקבע ולדוֹבב את הקולות הגנוזים במסורת ישראל. לורנס הופמן היה באותה עת בוועדה הליטורגית של כנסת הרבנים של התנועה הרפורמית (Central Conference of American Rabbis), והוא זה שהביא את הפיוט לידיעת עורכי הסידור 'שערי תפילה'. זוהי דוגמה מובהקת להכללה מודעת ומכוונת של טקסטים מגניזת קהיר. את התפילה לציון חמישים וחמש שנים להצהרת בלפור, בשנת 1972, ניהל לורנס הופמן, שהיה אז רב צעיר ותלמיד מחקר. לזכר אותו אירוע מכונן, כלל הופמן בתפילה טקסטים ארץ ישראליים מגניזת קהיר וכן שירים ישראליים אחדים. ריצ'רד סרסון, שהיה אז סטודנט לרבנות, תרגם את התפילה לאנגלית. השניים הובילו את התפילה בבית הכנסת בקמפוס של היברו יוניון קולג' בסינסינטי. הופמן ביקש לבטא את הרעיון שהמדיום הוא המסר: בתפילה לציון אירוע מרכזי בראשיתה של הציונות יש לשלב את תפילתה של ציון.⁶⁸

⁶⁵ *Gates of Repentance: The New Union Prayerbook for the Days of Awe*, New York 1978, p. 89

התרגום לאנגלית מרוכז בגישתו לזרים. במקום 'ויגרש גוים' נאמר בו: 'You scattered our foes'.

⁶⁶ מאן (לעיל, הערה 7), עמ' 405.

⁶⁷ ראו: C. Stern and S. Dreyfus, 'Notes to Gates of Repentance', *Gates of Understanding* (above, n.

51), 2, p. 181, n. 143

⁶⁸ אני מודה למורי פרופ' ריצ'רד סרסון על שהעמיד לרשותי עותק של התפילה, הן בנוסחה המקורי הן

בנוסח המשוחזר שלה משנת 2014.

בנספח המנמק את הבחירות הליטורגיות, הסביר הופמן שבחר בנוסח הארץ ישראלי לברכת הגאולה בקריאת שמע משום שהנוסח הבבלי מתייחס לגאולת מצרים ואילו נוסח ארץ ישראל התייחס לגאולת האל בכל הדורות. הברכה נחתמה במילים: 'ברוך... מלך צור ישראל וגואלו'.⁶⁹ תפילת העמידה בקובץ מבוססת כולה על נוסח העמידה הארץ ישראלי. יש בה שמונה עשרה ברכות, כמו בנוסחים הארץ ישראליים (ולא תשע עשרה כבנוסח בבל וכמקובל בסידורי ימינו), שכן ברכת ירושלים וברכת צמח דוד מופיעות בה כברכה אחת.⁷⁰

במבוא לתפילה החגיגית כתב הופמן: 'אנו מקווים להציג באמצעות קובץ זה מאגר נרחב של יצירתיות במסורתנו רבת הפנים; לבטא את געגועיהם של קדמונינו [לארץ ישראל] ולהזדהות עם בני עמנו לאורך הדורות, למן גילוי התקווה הראשון שלהם ועד להולדתה מחדש של המדינה שבה נולדו סימנים אלה לראשונה'. עבודתם של שני הסטודנטים הצעירים ביצירת תפילה שנועדה לביצוע חד-פעמי חשובה לענייננו בעיקר מכיוון שחלקים ממנה הוכללו בדיעבד בסידורי תפילה ממוסדים. לימים היו שני העוסקים במלאכה, הופמן וסרסון, חוקרי תפילות ישראל, בנוסף להיותם רפורמים. גם כאן אנו רואים כיצד העיסוק האקדמי של חוקרי תפילה משפיע על נוסח התפילה. ראשיתו באופן ניסיוני וסופו שהוא חודר לסידורים הממוסדים.

על פי המודל של הנוסח משנת 1972 יצר סרסון תפילה חדשה, מוארת ומעודכנת, המבוססת על פסקאות ליטורגיות שנתפרסמו במחקרים עדכניים (למשל ספרו של א' ארליך על העמידה).⁷¹

69 הלשון 'צור ישראל וגואלו' מתועדת כבר בתלמוד הירושלמי, ברכות א ט, ג ע"ד. וראו: אלבוגן (לעיל, הערה 58), עמ' 200; וידר (לעיל, הערה 8), א, עמ' 307, הערה 51. נוסח זה היה מקובל בארץ ישראל. ראו: פליישר, תפילות הקבע (לעיל, הערה 9), עמ' 30, 238. אגב, המטבע הארץ ישראלי 'צור ישראל וגואלו' נכנס לתפילה לשלום מדינת ישראל שחיבר הרב הרצוג זמן קצר לאחר קום המדינה. ראו: D. Marx, 'Particularism and Universalism in the Prayer for the State of Israel', *All The World: Universalism, Particularism and the High Holy Days*, ed. L.A. Hoffman, Woodstock 2014, pp. 49–76

70 במקרים אחדים שינו העורכים את נוסח העמידה הארץ ישראלית. למשל, בברכת המינים הם מיתנו את נוסחה כך: 'התועים אליך ישובו ומלכויות זדון תעקור בימינו, ברוך אתה י"י מכניע זדים'.

71 תפילה זו נאמרה בקמפוס בסינסינטי בשנת 2014, בפתיחתו של שבוע שהוקדש לעיון ודיון בנושא מדינת ישראל.

בהקשר זה יש להזכיר את פועלו של ד"ר אבי שמידמן, חוקר פיוט מאוניברסיטת בראילן, בפרסום ברכות מזון מפויטות ובלתי מפויטות מן הגניזה. שמידמן בא להראות שברכות מזון מן הגניזה עונות על החיובים ההלכתיים ומוציאות את אומרן ידי חובתו. הוא פרסם מאמר קצר ובו עמד על התפתחות בת יותר מאלף שנים של ברכת המזון היהודית, על קני המידה לברכה (ולא הטקסט) שעליהם הורו חז"ל, ועל היצירתיות שבנוסחיה. על הנוסחים שהביא כתב שמידמן, שהם בבחינת דוגמה למנעד הליטורגי העשיר של יהודי ארץ ישראל בתקופת הגניזה. הוא הטעים שיותר ממאתיים נוסחים של ברכת המזון נמצאים בכתבי היד של הגניזה ובהם מוצגות חלופות אחדות זו לצד זו, כך שבניגוד למתפללים בימינו, המוצאים בברכונם שלהם רק נוסח קבע אחד, בפני היהודים בעבר עמד מבוחר של אפשרויות מגוונות.⁷²

בנוסף למילוי הדרישות ההלכתיות, היה חשוב לשמידמן לעמוד בקני המידה של הדיוק האקדמי. לשם כך הוא נפגש עוד בתחילת דרכו האקדמית עם פרופ' עזרא פליישר המנוח והתייעץ עמו. במהלך השיחה עודד פליישר את שמידמן לפנות ללימודים מתקדמים בנושא זה. ואכן, שמידמן השלים את מחקרו לתואר השלישי, שבו פרסם וניתח את הקורפוס המלא של ברכות המזון המפויטות מגניזת קהיר.

להלן דוגמה לאחד מנוסחי ברכת המזון לימות החול מגניזת קהיר, שפרסם שמידמן בעבודת הדוקטור שלו, והציע למתפללי ימינו לעשות בה שימוש. נוסח זה הוא של הפייטן הקדום יוסי בן יוסי, שחי בארץ ישראל ככל הנראה במאה החמישית. בחינה מדוקדקת של הנוסחים מגניזת קהיר מלמדת, שהקהילות היהודיות בתקופת הגניזה אמרו את ברכת 'הטוב והמיטיב', הברכה הרביעית של ברכת המזון, בלשון פרוזה, אף ששלוש הברכות הראשונות היו מפויטות.⁷³ על כן הוסיף שמידמן גם אותה לברכה המפויטת.

72 A. Shmidman, 'Grace After Meals: Essentials and Alternatives', *Jewish Education News* (spring 2006) [no page numbers]

73 א' שמידמן, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומחדורה מדעית, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תשס"ט, עמ' 77-78.

74 פיוט זה פרסם לראשונה עזרא פליישר, 'עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום', תרביץ, מ (תשל"א), עמ' 45, הערה 9. למהדורה מוארת ולמראי מקום ראו: שמידמן, שם, עמ' 278.

ברכת מזון מפויטת מאת יוסי בן יוסי

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם
 בורא עולם / יוצר אדם
 מכין מזון / לכל בריותיו
 ככתוב פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון
 ברוך אתה יי הן את הכל

ארץ עשית / שלחן ערכת
 תורה וברית / חלקנו נתת
 ככתוב ואכלת ושבעת וברכת את יי אלהיך על הארץ הטבה אשר נתן לך
 ברוך אתה יי על הארץ ועל המזון

עירך תבנה / שלם תכונן
 בית מקדשך / ברחמים תפקד
 ככתוב בונה ירושלים יי נדחי ישראל יכנס
 ונאמר שם אצמיח קרן לדוד ערכת יי נר למשיחי
 ברוך אתה יי בונה ברחמי ירושלים אמן

ברוך אתה יי אלהינו מלך העולם אבינו מלפנו אדירנו קדושנו קדוש יעקב
 המלך הטוב והמטיב אשר בכל יום ויום הוא מטיב עמנו הוא יגמלנו לעד
 חן וחסד רוח ורחמים וכל טוב.⁷⁴

אף שנוסח זה קצר בהרבה מן הנוסח המסורתי, הוא מכיל את כל המרכיבים שחז"ל קבעו בברכת המזון. לשונה הקצר של הברכה והיופי הפיזי שלה חזקה עליהם שימשו את לבם של הנזקקים לברכת המזון. נוסח זה פורסם בברכון של אוניברסיטת ייל על פי הצעתו של שמידמן. ידוע לי שיש המשתמשים בו הלכה למעשה.⁷⁵

בשיחה עם שמידמן הוא העיד על עצמו שהגיע לעיסוק האקדמי השיטתי בברכות המזון⁷⁶ בעקבות ניסיונו להנחיל נוסחים מן הגניזה לשימוש הציבור.

J. Michaelson (ed.), *A Book of Songs and Blessings Az Yashir Moshe*, [New Haven, Conn.] 2006², pp. 75

18–19

76 מלבד עבודת המוסמך ועבודת הדוקטור (ראו לעיל, הערה 73), פרסם שמידמן בנושא את המאמרים

מלבד נוסחים מפויטים, פרסם שמידמן גם כמה נוסחי ברכת המזון מן הגניזה בפרוזה. הוא מדגיש שלעתים נוסחים אלה אינם רק יפים ומרוממים אלא אולי אף עדיפים מבחינה הלכתית על הנוסח המקובל. לדוגמה, ברכת 'על המחיה', שפרסם בברכון 'מזמור לשאלתאיל', לכבוד בר המצווה של בנו שאלתאיל ציון, בשנת תשע"ב:

בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
עַל מַחֲיַת פֶּל / דָּת וּבְרִית וְצַבִּי / צִלַּע מַלְכוּת / מְרַבָּה טוֹבוֹ עִמָּנוּ
בְּרוּךְ אַתָּה יְיָ עַל הָאָרֶץ וְעַל הַמַּחֲיָה.⁷⁷

שמידמן טוען, שאף שהנוסח קצרצר, בן אחת עשרה מילים בלבד, יש לו יתרון על הנוסח המסורתי מבחינה הלכתית, מפני שהוא מזכיר את הארץ ('על הארץ ועל המחיה'), את התורה ('דת') ואת מלכות המשיח ('צלע מלכות', על פי יהושע יח, כח).⁷⁸ הוא מדגיש אפוא, שהנוסחים מן הגניזה אינם רק קצרים יותר, ועל כן נוחים יותר לאדם המודרני הממהר, אלא גם יפים יותר ובעלי היגיון ספרותי פנימי, ולעתים אף יכולים להיחשב משובחים יותר מבחינה הלכתית.

4. חידוש

בקטגוריה של חידוש טקסטים בסידור התפילה של ימינו נוכל למנות פסקאות ליטורגיות שאינן נכללות בסידורים המסורתיים של ימינו ושימוש בציטוטים מן הגניזה בתפילות חדשות לגמרי. בין הפסקאות הליטורגיות שהוכנסו לסידורים ליברליים אחדים, ובהם 'העבודה שבלב' הרפורמי הישראלי ו'משכן תפילה'

הבאים: 'ברכות מזון מפויטות לאירוסין מן הגניזה', פרקי שירה, ד (תשס"ט), עמ' 9–25; 'מתי נאמרו ברכות המזון המפויטות ליום הכיפורים?', גנזי קדם, ד (תשס"ח), עמ' 61–90; 'תפקידן הליטורגי של ברכות המזון המפויטות', שם, ב (תשס"ו), עמ' 45–110; 'Developments Within the Statutory Text of the "Birkat ha-mazon" in Light of its Poetic Counterparts', *Jewish and Christian Liturgy and Worship*, eds. A. Gerhards and C. Leonhard, Leiden 2007, pp. 109–126; 'On the Liturgical Function of DSS Document 4Q434a', *Zutot*, 5 (2008), pp. 15–22.

77 א' שמידמן, מזמור לשאלתאיל, אפרת תשע"ב, עמ' 42. ברכה זו פרסמה לראשונה ש' אליצור, 'ברכה מעין שלוש או מעין ארבע?', שנה בשנה (תשנ"ט), עמ' 423.

78 התלמוד מחייב את המרכיבים האלה בברכת המזון אבל על פי ההלכה הפסוקה אין צורך להזכיר אותם בברכת 'על המחיה'. עם זאת, בתקופת הראשונים רווחו דעות הלכתיות שדרשו את הכללתם. ראו: 'ברכה אחת מעין שלש', אנציקלופדיה תלמודית, עמ' רעו. וראו גם: אליצור, שם, עמ' 423, הערה 6.

הרפורמי האמריקני, בעקבות גניזת קהיר, נוכל למנות את ברכת המצוות על קריאת שמע:

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
אֲשֶׁר קִדְּשָׁנוּ בְּמִצְוֹתָיו וְצִוָּנוּ
עַל מִצְוֹת קְרִיאַת שְׁמַע
לְהַמְלִיכוֹ בְּלִבָּב שְׁלָם
וּלְיַחֲדוֹ בְּלֵב טוֹב וּלְעַבְדוֹ בְּנֶפֶשׁ חַפְצָה

גם ברכה זו נמצאת בכמה מכתבי היד שכבר פרסם יעקב מאן.⁷⁹ עד כמה שידוע לי, הראשונים שהכניסו אותה לתפילות בימינו היו הופמן וסרסון, בתפילתם לציון יום הצהרת בלפור. הברכה נכנסה לסידור הרפורמי האמריקני 'משכן תפילה'⁸⁰ ושם נוספה הערה המציינת את מקורה של הברכה ואת הכללתה מחדש לאחר שחדלו לעשות בה שימוש לפני יותר מאלף שנה. הכללת הברכה על מצוות קריאת שמע היא דוגמה להשפעת פועלם של חוקרי הליטורגיה, שהם גם רבנים ומנהיגים בתנועותיהם, על הליטורגיה הנוהגת בהן.

דוגמה נוספת היא הכללתה של 'ברכת יין עסיס' בסידור של 'בית תפילה ישראלי', קהילה עצמאית ובלתי מזוהה עם תנועה דתית ממוסדת. 'ברכה זו האומרת שירה על היין', כותב נפתלי וידר, שפרסמה לראשונה, 'היא הדוגמה הקדומה ביותר ל"שיר יין" בספרותנו'.⁸¹

נוסח ברכת היין מהגניזה – ברכת יין עסיס

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם, אֲשֶׁר בָּרָא יַיִן עָסִיס וְתִירוֹשׁ טוֹב
מְעַצֵּי גִפְנִים, וְהוּא עָרַב לְנֶפֶשׁ וְטוֹב לְאָדָם, וּמְשַׂמֵּחַ לֵב וּמְצַהֵל פְּנִים.
וְהוּא תַנְחִימֵנוּ לְאֲבָלִים, וּמְרִי נֶפֶשׁ יִשְׁכַּחוּ רִישׁוֹן, וְהוּא רְפוּאָה לְכָל שׁוֹתָיו
לְמִי שִׁישְׁתָּנוּ בְּטַעַם וּבְדַעַת.
הוּא שְׂמֵחַת לֵבָב, שֶׁשׁוֹן וְרוֹב גִּילָה לְשׁוֹתֵינוּ אוֹתוֹ. הוּא – אֱלֹהֵינוּ יִצְרוּ
מֵאֵז הַתְּעַנְג בְּמַעֲשֵׂים כּוֹנְנוּ מְרֹאשׁ, שְׂכַל שׁוֹתָיו יְבָרְכוּ לְאֵל וְיִשְׁבְּחוּ

79 מאן (לעיל, הערה 7), עמ' 286, 308, 332. ברכה זו נפוצה בכתבי יד מן הגניזה, אבל לדברי גב' ורד רזיאל-קרצמר מפרויקט הגניזה באוניברסיטת באר שבע היא אינה מופיעה בכלום.

80 משכן תפילה (לעיל, הערה 40), עמ' 59, 227, 453.

81 וידר (לעיל, הערה 8), א, עמ' 234.

לְיוֹצֵר בִּינָה הַמְכִין מַעֲדָנֵי תַבַּל וְיֹצֵר לְמִתּוֹקֵי אָרֶץ. הוּא אֱלֹהֵינוּ אֲשֶׁר בָּרָא
תִירוּשׁ מִן הַגֶּפֶן וְהִתְקִין עֵסִיס מִן הָעֵנָבִים לְהַשְׂבִּיעַ נַפְשׁ רַעְבָּה וּלְמַלֵּא נַפְשׁ
שׁוֹקֵקָה. שׁוֹתֵיו יִשְׂמַח לְבוֹ עַל פְּרֵי מַעֲשָׂיו יִבְרָכוּ לְבוֹרְאָהוּ.
בְּרוּךְ אַתָּה ה' הַמְּלַךְ הַמְּרוֹמֵם לְבָדוֹ, הָאֵל הַקְּדוֹשׁ, בּוֹרֵא פְרֵי הַגֶּפֶן.⁸²

ברכה זו עוררה התנגדויות בקרב אחדים מן הגאונים, ובהם רב סעדיה גאון, והיא אינה נכללת ברוב הנוסחים המסורתיים. עורך הסידור של 'בית תפילה ישראלי', הרב אסטבן גוטפריד, כלל אותה בסידורו וציין שהיא לקוחה מן הגניזה. ייתכן שהעורכים בחרו להביא אותה כדי לעטר את הקידוש על היין בערבי שבתות, שכן הברכה נועדה ככל הנראה מלכתחילה לליל הסדר ולערבי שבתות.⁸³

ה. סיכום

בתנועות הליברליות בארצות הברית ניכרת התעניינות מועטה בלבד בחידוש התפילה לאור הגניזה. ההתפתחות בתחום זה נעשית בעיקרה בישראל, כנראה משום שמקצת העוסקים במלאכה פועלים לחידוש תורת ארץ ישראל או להצגת ריבוי הקולות שהיה ניכר בתפילותיהם של בני ארץ ישראל. כמו כן, הטקסטים מן הגניזה כתובים עברית, ולעתים לשונם אינה פשוטה ועל כן הם מושכים יותר את לבם של דוברי העברית. עם זאת, מעניין לציין שרבים מן האנשים המתעניינים בנוסחי הגניזה אינם ילידי הארץ ורובם עלו אליה בעיקר מארצות דוברות אנגלית (הרב שמחה רוט ז"ל עלה מאנגליה, הרב מיכאל גרץ וד"ר אבי שמידמן עלו מארצות הברית, הרב ברחיים עלה מאוסטרליה והרב אסטבן גוטפריד עלה מארגנטינה).

במלאכת החידוש של נוסחי התפילה מן הגניזה ניכר שיתוף פעולה הדוק בין רבנים ועורכי סידורים ובין מלומדים בתחום הפיוט והתפילה. המחדשים נזקקים להישגיהם של החוקרים ולעתים עומדים אתם בקשר צמוד ומבקשים את עצתם ואת אישורם לעבודתם. זאת ועוד, רבים מחוקרי התפילה והפיוט העוסקים בחקר הגניזה הם עצמם רבנים או אנשי חינוך, המבקשים להביא את התפילה הארץ ישראלית הקדומה אל הציבור, ובכך מערערים על ההבחנה הקוטבית בין התפילה ובין מחקרה.

82 סידור ערב שבת ומועד: בית תפילה ישראלי, בעריכת הרב א' גוטפריד, תל אביב תשע"ג, עמ' 99.
83 וידר, שם, עמ' 234-240.

חידוש תפילות מן הגניזה אינו חף ממתחים, ולא כולם קשורים בגניזה עצמה דווקא: רב שתלמידו פרסם מדבריו ללא הסכמתו, חוקר הטוען שדבריו סולפו, אנשים החוששים שייעשה שימוש בממצאיהם שלא כשורה, או חשש מביקורת של גורמים שמרניים. ואולם המטרה המשותפת, גם אם היא באה ממניעים שונים, מביאה לקשרים בלתי צפויים: בין יהודים מרקע חרדי ליהודים מן התנועות הליברליות, בין אנשי ארץ ישראל השלמה לאנשי מחנה השלום, בין רבנים לאנשי אקדמיה ולרבנים שהם אנשי אקדמיה.

במאמר זה הודגמו דרכי השימוש בנוסחים מן הגניזה בהקשרים שונים ובתפילות שונות. למן העשורים שלאחר גילוי הגניזה ועד סוף המאה העשרים הייתה התעניינות מועטה למדי בממצאיה לשם שימוש בליטורגיה. בשני העשורים האחרונים חלה תפנית צנועה, ההולכת וגוברת, בנוסחי התפילה שהתגלו בגניזת קהיר, ואלה נכנסים לשימוש ליטורגי פעיל. במקביל למגמות של שמרנות ליטורגית ושל הסתגרות בדל"ת אמותיה של הלכה, במובנה המצומצם, נעשים ניסיונות ליטורגיים יצירתיים (לעתים הרחק מעין הזרקורים), כפי שראינו.

סקירה קצרה זו מעידה שהמבקשים לחדש את סידור התפילה הארץ ישראלית ונזקקים לנוסחים מן הגניזה באים ממחנות שונים ופועלים ממניעים שונים. ברבים מן המקרים יש בשימוש בטקסטים ליטורגיים מן הגניזה מעין שיבה לעבר מדומיין: שאיבה מן המעיין מלא החיות של תפילת בני ארץ ישראל מסייעת לחידוש התפילה ומקנה צביון חדש בכלים עתיקים. תופעה תרבותית מרתקת זו זוקקת עיון נרחב ואני מקווה להידרש לכך בקרוב.

מניעים שונים מנחים את העוסקים בנושא: למצוא את הנוסח 'המקורי והמזוקק' של תפילת בני ארץ ישראל (וכבר עמדנו על כך שאין טופס מקורי שכזה); לבחור מריבוי האנפין של התפילה הארץ ישראלית באופן מושכל את הנוסחאות הראויות להגדיל את 'ארגז הכלים' הליטורגי; להדגיש את הלשון הקצרה והתמציתית של תפילת הפרוזה מן הגניזה; להתענג על פיוטיה העשירים; להוכיח את עדיפותה ההלכתית או התאולוגית; למצוא את הנוסחאות שיעוררו את הלבבות של המתפללים הישראלים בני זמננו, ולשם כך אף משנים את הטקסט במידת הצורך; או להביא בפני המתפללים מבחר של נוסחאות ולעודד אותם לבחור ולהתנסות בטקסטים השונים. אלה גם אלה משתמשים בגניזה כמעין 'עבר שימושי' לשימושה של היהדות בזמננו.

כל המניעים הללו עולים בקנה אחד, אם במכוון ואם בעקיפין, אם במודע ואם שלא במודע, עם דבריו של רבי שמעון בן יוחאי: 'כל תלמיד חכם שאומרים

דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דובבות בקבר' (בבלי, בכורות לא ע"ב).
אכן, המשתמשים בתפילות ארץ ישראל מדובבים את שפתי יוצריהם הקדמונים.

נספח: יצירתיות לאור הגניזה

בהשפעת המקורות מן הגניזה, ברצוני להצביע על ניסיונות אחדים, לחבר פיוטי תפילה לפי סגנון הפיוטים וקני המידה הספרותיים שלהם. במלאכה מורכבת ועדינה זו נוטלים חלק, למיטב ידיעתי, רק אנשים העוסקים בפיוט באופן מחקרי, ורובם יוצרים את פיוטיהם לצרכים משפחתיים ולא לפרסום.

אביא שתי דוגמאות לפיוטים שנכתבו בשנים האחרונות בהשפעת הפיוט הארץ ישראלי הקדום. ראשית, סדרה של פסקאות 'הרחמן' לברכת מזון שחיבר ד"ר אבי שמידמן, שעבודתו הוזכרה לעיל. בשיחה אתו, סיפר לי שמידמן שהיצירתיות שלו מתמקדת בשולי ברכת המזון, היינו בזימון לברכה או בתחינות ('הרחמן') שבסופה ולא בגוף הברכות,⁸⁴ שכן יחידות אלה משוחררות מכבלים הלכתיים. ואכן, לאורך מאות בשנים ניכרות הרחבות מגוונות שלהן. להלן מצוטטים פיוטי הרחמן לבני המשפחה שחיבר שמידמן בשיתוף עם הרב בן-ציון שפיץ, הרב הראשי של אורוגואי, והם מופיעים בברכון לבר המצווה של בנו שאלתיאל ציון:

ההורים אומרים:

הֶרְחַמְנוּ אֲשֶׁר הֶחְיֵנוּ וְקִיְמָנוּ עַד כֹּה
הוּא יִדְרִיךְ אֶת בְּנֵנוּ בְּבַחְרוֹ טוֹב דְּרָכּוֹ
יִכֵּן טָהָר לְבוֹ, יִשְׁמְרוּ בְּצֵל סֶכּוֹ
חֲמָאָה וּדְבֵשׁ יֶאֱכִילֵהוּ, מִמֵּתֵקִים מִחֲכוֹ

84 שמידמן שלח לי פיוט מעורב לברכת מזון של מלווה מלכה. במכתב מאוגוסט 2014 הוא מספר על המניע לחידוש הפיוט: 'קבוצה של אנשים באלון שבות נהגה לסעוד מדי שבוע סעודת מלווה מלכה בסוף שבת, וביקשו איזה פיוט. אני סיפקתי להם... והם אכן התחילו להשתמש בטקסט זה כדי לברך את ברכת המזון בסעודת מלווה מלכה. הנקודה המיוחדת כאן היא כזו: כידוע לך, טקסטים רבים מן הגניזה קטועים ולקויים, ועל כן, בדרך כלל, כאשר אנו מבקשים לשחזר פיוטים קדומים, אנו בוחרים דווקא בפיוטים השלמים, המוכנים לשימוש. אולם, במקרה הזה קיים רק טקסט אחד – כלומר, בכל הגניזה הקהירית קיימת רק ברכת מזון מפויטת אחת ויחידה לסעודת מלווה מלכה, והיא לקויה במקומות אחדים. על כן, נתתי את ידי לחבר כמה טורים חדשים – על פי סגנון שרידי היצירה, ובהתאם לחרוז ולמקצב הקיימים – כדי להכשיר את היצירה לשימוש'. ניתן למצוא את הפיוט בקישורית הבאה:

הסבים והסבתות אומרים:

הֲרַחֵם הוּא יְבָרֵךְ נֶכֶד אֲהָבִים
עֵטָרֵת רֵאשֵׁנו תַּפְאֶרֶת זְהָבִים
זְרַעֵנו הִיקָר בְּרוּךְ מְכוֹכְבִים
לְגִיל מְצוֹת הַגְעֵת לְמִשְׁפָּטִים טוֹבִים

האחים והאחיות אומרים:

הֲרַחֵם הוּא יְבָרֵךְ אֵח עוֹלָה לַתּוֹרָה
בְּמָה טוֹב וּמָה נְעִים בְּשִׂמְחָה וְאוֹרָה
לְשִׁבֵת גַּם יַחַד בְּשִׁיר וְזִמְרָה
אֲהָבָה לְהַרְבּוֹת אַחֲוָה לְהַגְבִּירָה

הדודים והדודות אומרים:

הֲרַחֵם הוּא יְבָרֵךְ בֶּן שְׁלוֹשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנִים
לְדַעַת דָּת דּוֹדִים לְהַגּוֹתָהּ בְּכָל זְמַנִּים
בְּבִינָה הַשְּׁכָל וְדַעַת גַּם חֻכְמַת דּוֹדִים
וְלַעַת דּוֹדִים תַּגִּיעָהוּ בְּשִׂמְחַת שְׁשׂוֹנִים

בני הדודים אומרים:

הֲרַחֵם הוּא יְבָרֵךְ בַּחֹר בֶּן דּוֹדִים
בְּיָתֵר שְׂאֵת וְיָתֵר עַז כְּמִצָּא דוֹדָאִים
בְּהַנִּיחוֹ טַטְפַת כָּדָת יְדִידִים
בְּיַדְיוֹת בְּנֵי דוֹד נִקְרָא לוֹ הַיְדִידִים

חתן בר המצווה פונה לקהל ואומר:

הֲרַחֵם הוּא יְבָרֵךְ כָּל קְהַל מְבָרְכֵי
בְּנֵי מִשְׁפַּחְתִּי אֲהוּבֵי וּמְחַנְכֵי
חַפְצָתֵם בִּיקְרֵי לְרוֹמְמֵי כְּמִדְּכֵי
כֹּן אֲזַכֶּה לְעִשׂוֹת דְּרָכֵיכֶם דְּרָכֵי⁸⁵

85 מזמור לשאלת־יאל (לעיל, הערה 77), עמ' 30–31. שמידמן מלווה את הפיוטים בהסבר מאיר עיניים על מקורם של הציטוטים.

היות שההלכה מתירה להוסיף תחינות לבקשות 'הרחמן' בברכת המזון, יצרו שמידמן ושפיץ יחידה הכוללת פיוטים לבני המשפחה השונים, נשים וגברים כאחד.⁸⁶ הפיוטים שקולים וחרוזים. בפיוט האחרון מודה חתן בר המצווה לכל מי שבירך אותו ומבטא תקווה שיזכה 'לעשות דרכים דרכי'. המחברים השתמשו כאן בסגנון הפייטנות הארץ ישראלית המצויה בגניזה, מבחינת ההטעמה הפיוטית, נורמות החריזה (היינו, הברה שלמה בסוף שורה), שיבוצים מקראיים ושימוש מקראי בכינויים. תחינות 'הרחמן' אינן מופיעות בצורה מפויתת בקטעי הגניזה, שכן פייטני ארץ ישראל עסקו בגופי הברכות וכתבו להן נוסחים מפויתים במקום הנוסחים בפרוזה. כאן נמנעו המחברים מהמרה של גופי תפילה, דבר שאינו מקובל בחוגם, ועל כן הוסיפו טקסטים בשולי ברכת המזון.

דוגמה נוספת הם הפיוטים שחיבר גבריאל וסרמן, צעיר ממוצא אמריקני, חרדי בחזותו החיצונית, שסיים לא מכבר את לימודי התואר השלישי בישיבה יוניברסיטי. וסרמן, המגדיר את השקפתו כ'יהדות הלכתית יצירתית', חיבר הגדה של פסח שהיקפה כארבע מאות עמודים.⁸⁷ בהגדה הוא כלל מקורות ליטורגיים ופרשניים רבים מתקופות שונות ומעדות וממנהגים מגוונים. וסרמן מדגיש מאוד את קטעי הגניזה והנוסחים המשקפים את נוסח ארץ ישראל הקדום. הוא חיבר פיוטים אחדים לפי אמות המידה של הפיוט הארץ ישראלי הקדום, וברוב המקרים הוא חותם את שמו באקרוסטיכון. מלבד זאת, הוא חידש כמה מנהגים, וביניהם טקס תשליך ליום טוב של פסח. כאן מובא נוסח מפוית (אחד משניים) שחיבר וסרמן להבדלה למוצאי יום טוב של פסח:

בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם בּוֹרֵא פְּרֵי הַגֶּפֶן.
 בְּרוּךְ אַתָּה ה' אֱלֹהֵינוּ מֶלֶךְ הָעוֹלָם
 הַמְבַדֵּיל בֵּין קֹדֶשׁ לְחָל
 גְּמַלְנוּ בְּחֶסֶדְךָ שְׂבִיכְתֶךָ תְּחוּל
 וְלֹא נִנְהַג בְּיָמֵי-אֱלוֹ מְנַהֲגֵיחַל
 בְּאַכְלָנוּ מִצוֹת בְּמָקוֹם לְחֶם-יֶחַל

86 פרשנות מלאה לפיוט אפשר לקרוא בקישורית הבאה: <http://tinyurl.com/oszc7y4>
 87 אשירה ואשננה בחשיקות: סדר הסעודה וההגדה ללילי חג הפסח, כמנהגי ר' זכריה גבריאל וסרמן, ניו יורק תשע"ד.

הַמְבַדֵּיל בֵּין אֹר לְחֹשֶׁךְ
 רַכַּב עֲנָנָיו עָלֵינוּ חֶסֶד מוֹשֶׁךְ
 וּבְנֹשֶׁף הַקִּים עֲמוּד־אֵשׁ שְׁלֹא יִחַשֶׁךְ
 יִסְעֵנוּ מֵאֲתָם בְּטוּחִים מְכַל־נוֹשֶׁךְ

הַמְבַדֵּיל בֵּין יִשְׂרָאֵל לְעַמִּים
 אֲנֵא יִזְכֵּר מַעֲשֵׂי הַיָּמִים
 עַל־פִּי הַחִילָת יְדִינוּ מְרִימִים
 לְכַתְּנוּ כַּמְכַבְּדִים מִבֵּין עַנְמִים

הַמְבַדֵּיל בֵּין יוֹם־טוֹב לַיְמֵי־הַמוֹעֵד
 חֲנֹנוּ בְּעֲלֻצוֹן בַּל נִמְעַד
 זָכְנוּ כְּבִשְׁמוּרִים לְשִׁמַּח בְּהוֹעֵד
 קִדְשֵׁת־אֶמֶשׁ תִּשְׁפִּיעַ לְעוֹלָם וָעֵד

לְעוֹלָם וָעֵד בְּתַף וּמְחוֹל
 נִחְדָּה לְפָנֶיךָ בָּלֵב וְאֶף־טָחוֹל
 וַיִּשְׁפִּיעַ הַקֹּדֶשׁ עַל הַחַל
 בְּרוּךְ אַתָּה ה' הַמְבַדֵּיל בֵּין קֹדֶשׁ לַחַל.⁸⁸

כנהוג בפיוט הארץ ישראלי הקלסי, נשמרת כאן המסגרת של ההבדלה של יום טוב, ובכלל זה החתימות המסורתיות של שתי הברכות הנאמרות בה. הנושאים העולים בטקסט קשורים בחג הפסח, היינו אכילת המצות, יציאת מצרים ועוד, והנוסח הפיוטי מכיל את האקרוסטיכון 'גבריא אל חזק'. וסרמן סיפר לי שהמניע לחיבור ההבדלות המפויטות היה הרצון להיפרד מן החג בשירה נשגבת.⁸⁹ הפיוט מן הגניזה להבדלה של פסח 'אשר בעוז הבדיל' לא סיפק אותו כי הוא אינו מתייחס לחג באופן ספציפי, ועל כן החליט לחבר נוסחים משלו. וסרמן סיפר לי שהוא נוהג לבקש מאחד מאורחיו לומר את הנוסח הפיוטי הראשון של ההבדלה (שאינו מצוטט כאן), ומורה לו שלא לכוון להוציא אותו ידי

88 וסרמן, שם, עמ' 201. בהגדה מובא תרגום לאנגלית של המחבר.

89 במבוא להגדה מסביר וסרמן: 'תמיד חשתי, בסוף יום־טוב, שאמרנו ביחד כל־כך הרבה נוסחים מפוייטים מיוחדים ויפים, במשך יום־טוב, וחבל להיפרד מיום־טוב בנוסח רגיל וקצר של הבדלה' (שם).

חובה, ואחר כך אומר את הנוסח המובא לעיל ומכוון להוציא את הכול ידי חובה. את הפיוט הוא שר בכל שנה, מאז חיבר אותו בשנת 2011, במנגינה האשכנזית שבה שרים את הפיוט 'אקדמות מילין'.